

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

P O L İ S   A K A D E M İ Y A S I

«İCTİMAİ ELMLƏR» KAFEDRASI

«MƏNTİQ» FƏNNİNDƏN

ƏYANİ FAKÜLTƏNİN MÜDAVİMLƏRİ ÜÇÜN

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 2

**«MƏFHUM. MƏFHUM ÜZƏRİNDƏ APARILAN MƏNTİQİ
ƏMƏLİYYATLAR»**

mühazirə: 4 saat

Tərtib etdi:

«İctimai elmlər» kafedrasının
dosenti, polis mayoru, i.ü.f.d.

Namazov Azər Əlyar oğlu

Mühazirənin mətni «İctimai elmlər» kafedrasının iclasında müzakirə
olunub və bəyənilib.

Protokol № _____ «_____» _____ 2019-cu il

BAKI – 2019

MÖVZU № 2

«MƏFHUM. MƏFHUM ÜZƏRİNDƏ APARILAN MƏNTİQİ ƏMƏLİYYATLAR»

Mühazirənin planı:

GİRİŞ

1. Məfhumun ümumi xarakteristikası və əhəmiyyəti
2. Məfhumların idrakda rolu, onların məntiqi strukturu və funksiyaları
3. Məfhumların növləri
4. Məfhumların ümumiləşdirilməsi və məhdudlaşdırılması
5. Məfhumun tərifı
6. Tərifin qaydaları
7. Tərifı əvəz edən məntiqi üsullar

NƏTİCƏ

Ədəbiyyat:

1. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987, səh. 58-109
2. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999, səh. 50-117
3. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001, səh. 130-192
4. İsrailov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti. Bakı, 1998
5. Nəsirov V., Məmmədov Ə. Elmi idrakın metod və formaları. Bakı, 1980, səh. 113-115
6. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962

GİRİŞ

Məntiq elminin dərin qatlarına yiyələnmək üçün təfəkkürün hüceyrəsi hesab olunan məfhumun təhlilindən başlamaq vacibdir.

Bizi əhatə edən predmetləri, hadisələri, prosesləri məfhumların vasitəsilə dərk edə bilərik.

Məfhumlarla əməliyyat aparmaq sənəti insanda uşaq vaxtlarından formalaşmağa başlayır. Məfhum vasitəsilə insanın intellekti, nitqi, təfəkkürü inkişaf edir.

Təbiətdə, cəmiyyətdə, kainatda baş verən prosesləri, hadisələri dərk etmək üçün onların üzərində məntiqi əməliyyatlar, təhlil, müzakirə, mühakimə aparmaq vacibdir. Bu isə öz növbəsində müəyyən alət, vasitə olmasını tələb edir.

Sual 1. Məfhumun ümumi xarakteristikası və əhəmiyyəti

Məntiqin bir elm kimi səciyyəvi cəhətlərinin təhlilindən sonra bilavasitə onun problemlərinin şərhinə keçmək lazımdır. Məntiq təfəkkürün quruluşunu, onun forma və qanunlarını tədqiq etdiyindən bu strukturun sadə üsürü (təfəkkürün «hüceyrəsi») hesab olunan məfhumların təhlilindən başlamaq vacibdir. Burada qoyulan məntiqi problemlər aşağıdakılardır:

1. məfhumların ümumi xarakteristikası;
2. məfhumların növləri;
3. məfhumlar arasında münasibət;
4. məfhumlar üzərində aparılan intellektual-nitqi əməliyyatlar.

Məfhumlar mövzusunun öyrənilməsinə ciddi zərurət insan təfəkkürünün xüsusiyyətlərindən, onun anlayışlı xarakter kəsb etməsindən irəli gəlir. Bizi əhatə edən ucsuz-bucaqsız dünyanın mənzərəsini, əmək və məişətin gündəlik predmetlərini, uzaq kosmik cisimləri, kainatın dərin sirlərini məfhumların köməyi ilə dərk edə bilirik. Məfhumlarla əməliyyat aparmaq sənəti insana anadangəlmə verilmir. Bu intellektual-nitqi əməliyyat ancaq təfəkkür praktikasında formalaşır və inkişaf edir. Məntiqi bilmək bu mürəkkəb prosesi kortəbiilikdən şüurluluğa çevirməyə kömək edir, onu daha qısa, intensiv və əlverişli formaya salır.

Bizi əhatə edən aləmin müxtəlifliyi, mürəkkəbliyi müxtəlif xassələrə malik və öz aralarında müəyyən əlaqələrdə olan ayrı-ayrı maddi cisimlərin çoxluğunun mövcudluğu məfhumların məcmusunu şərtləndirir. Bu cisimlərin, hadisələrin təbiətinin dərkini, onların mahiyyətinin aşkara çıxarılması və üzərində əməliyyat aparmaq, bu predmetləri əvəz edən və insan biliklərinin və elmlərin inkişaf instrumenti olan ideal vasitələrin olmasını tələb edir. Belə vasitələrdən biri məfhumdur.

Məfhum real gerçəkliyin dərkində əsas rol oynayır, insan onun vasitəsilə cisim və hadisələrin mahiyyətini aşkara çıxarır, gerçəklik haqqında yeni-yeni biliklərə yiyələnir. Obyektiv gerçəkliyin özündə məfhum yoxdur, bunlar insan şüurunda meydana gəlir və gerçəkliyin predmetlərini, hadisə, proseslərini əvəz edir, insan təbii ünsiyyət dilinin və formalaşmış dillərin köməyi ilə əldə olunmuş bilikləri sistemləşdirir, nəsil-dən-nəslə keçirir, inkişaf etdirir. Təfəkkür gerçəkliklə

üzvi vəhdətdədirsə və öz ifadəsini bilavasitə dildə tapırsa, onda təfəkkür forması kimi məfhumun ümumi xarakteristikasını vermək məqsədilə məntiq üçün əsas olan iki suala – məfhumun gerçəkliklə necə əlaqələndirilməsinə və onun dildə necə ifadə olunmasına cavab vermək zəruri bir işdir.

Məntiq tarixində məfhumlara münasibətdə iki cür ifratçılığa yol verilmişdir. Bir çox məntiqçilər məfhumları gerçəklikdən təcrid edərək, ona qarşı qoyurdular, gerçəkliklə məfhumların üzvi əlaqəsini izah edə bilmirdilər. Digər qrup alimlər isə məfhumlarla gerçəkliyi eyniləşdirirdilər (Hegel kimi), məfhumların dərin keyfiyyət fərqi, onun spesifikliyini anlamırdılar. Bu ifratçılıqdan qaçmaq məqsədilə əvvəlcə məfhumların genezisini (mənsəyini) və onun mahiyyətini açmaq lazımdır.

Məfhumların meydana gəlməsi – insan təfəkkürünün təşəkkül tapmasının və inkişafının obyektiv qanunauyğunluğudur, başqa cür desək, bu prosesin ilkin şərtləri, şəraiti və səbəbləridir. Təfəkkürümüzdə məfhumların meydana gəlməsi və mövcudluğunun obyektiv əsasını bizi əhatə edən gerçəkliyin predmetli xarakter kəsb etməsidir, başqa cür desək, gerçəklikdə keyfiyyət müəyyənliyinə malik olan ayrı-ayrı predmet və hadisələrin olmasıdır. Məsələn, bitki, canlı, Yer, Günəş, planetlər, kosmik səma, çaylar, dağlar və s. Əgər belə predmetlər olmasaydı, ona uyğun məfhumlar da yaranmazdı. Bizi əhatə edən gerçəklikdəki predmet və hadisələr rəngarəngdir, bir-birilə oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Cisimlərin hər cür xassəsi, əlaməti, vəziyyəti, münasibəti onu bir predmet kimi xarakterizə edir, digərlərindən ayırır, onun dərk olunmasına kömək edir. Bütün predmet və hadisələr az və ya çox dərəcədə mürəkkəb xarakter daşıyır, öz aralarında əlaqəli olan elementlərdən ibarətdir və bunlar bu və digər xassələrə malikdir. Bu xassələr digər predmetlərlə müəyyən əlaqə və münasibətdə yerləşir. Cismin əlaməti onun digər cisimlərlə oxşar və fərqli cəhətləridir, başqa cür desək, predmeti konkret predmet kimi səciyyələndirən, onu başqalarından ayıran cəhətlərdir (əlamət kimi predmetin göstəricisi, nişanəsi, cismin tanınma vasitəsi və s. xassələr götürülür). Biz çox vaxt həyatın, dövlətin, böhranın və digər hadisələrin əlamətləri haqqında mühakimələr yürüdürük. Hüquqi sferada cinayətin və cəzanın əlamətləri, canlı şəxsin və yaxud meyitin anatomik əlamətləri kimi fikirlərə tez-tez rast gəlirik.

Predmetin, hadisənin əlamətləri çoxdur və cürbəcür xarakter daşıyır. Əlamətlər ümumi, fərqləndirici, mühüm, qeyri-mühüm, zəruri, təsadüfi, təkə və s. yerlərə bölünə bilər. Belə bölgünün özü nisbi səciyyə daşıyır, çünki bir qrup predmetlər üçün ümumi olan əlamət onları digər predmetlərdən fərqləndirdiyinə görə fərqləndirici kimi çıxış edə bilər, bir münasibətdə mühüm olan əlamət digər münasibətdə qeyri-mühümə, bəzi əlaqələrdə zəruri olan digərində təsadüfiyə və əksinə çevrilə bilər. Lakin, bu əlamətlərin fərqləndirilməsi bütövlükdə obyektiv mənə daşıyır. Əlamətlər cinsi və növü əlamətlərə də bölünə bilər. Məsələn, canlılıq, tənəffüs etmək və s. insan üçün cinsi əlamətdirsə, mühakimə yürütmək qabiliyyəti, nitqin olması insanın növü fərqləndirici əlamətidir. İnsanın həyatında ümumi, mühüm, zəruri əlamətlər başlıca rol oynayır. Məfhumların əsasını da təşkil edən əlamətlərdir. Hər cür predmet müxtəlif əlamətlər çoxluğuna malikdir. Cismin, hadisənin daxili təbiətini, onun mahiyyətini əks etdirən əlamətlər mühüm əlamətlər adlanır. Məsələn, «cinayət» məfhumunun mühüm əlamətləri insanın qanunsuz olaraq azadlıqdan məhrum olunması, şərəf və ləyaqətinin tapdalanması, böhtan, qanunsuz psixiatriya xəstəxanasına salınması və s.-dir. Cismin, hadisənin mahiyyətini ifadə etməyən əlamətlər isə qeyri-mühüm adlanır. Şəxsin ixtisası, cinayətin nəticələri, iştirakçıların kəmiyyəti, əvvəlcədən danışıqların olması, silah tətbiq etmək qorxusu və s. «cinayət» məfhumunun mühüm olmayan əlamətləridir.

Sual oluna bilər ki, məfhumların yaranmasına zərurət nə ilə bağlıdır? Bu ehtiyac hər şeydən əvvəl, məfhumların əməklə, istehsalla ayrılmaz əlaqəsindən, başqa cür desək, insanların maddi-istehsal fəaliyyəti ilə üzvi əlaqəsindən irəli gəlir. Bu fəaliyyət prosesində insan gerçəkliyin ayrı-ayrı predmetinin sonsuz müxtəlifliyi ilə təbiətə səmərəli təsir etmək məqsədilə bu predmetlərin dərinə dərk olunması arasındakı labüd ziddiyyətlə qarşılaşır. Bu ziddiyyətlərin həllinin vasitəsi kimi məfhumlardan istifadə olunur. Bu baxımdan məfhumların yaranması – gerçəklikdəki cisim və hadisələrin güzgüdə olduğu kimi, sadə, bilavasitə inikası deyil, bu hər şeydən əvvəl, mürəkkəb dialektik prosesdir. Bu proses subyektin fəallığını nəzərdə tutur və məntiqi üsulların çoxluğunu özündə birləşdirir. Belə

məntiqi üsullardan analiz və sintezi, müqayisəni, mücərrədləşdirməni və ümumiləşdirməni göstərmək olar ki, biz bunların qısa, konkret şərhini verəcəyik.

Analiz – cismin, hadisənin onun öz əlamətlərinə, tərkib hissələrinə görə fikrən ayrılmasıdır.

Sintez – predmetin əlamətlərinin bir bütövdə fikrən birləşdirilməsi və onların arasındakı qarşılıqlı əlaqəni öyrənməkdir.

Müqayisə – bir cisim və hadisəni başqaları ilə tutuşdurmaq, bu və digər münasibətdə aralarındakı oxşar və fərqli əlamətləri aşkarlamaqdır.

Mücərrədləşdirmə – (latınca abstractio – təcrid etmə) predmet və hadisələrin bir sıra əlamətlərinin digərlərindən ayrılması, təcrid olunması yolu ilə fikrən sadələşdirilməsidir. Bu prosesin nəticəsi məfhumların sinonimi kimi abstraksiya adlanır.

Ümumiləşdirmə – bu və digər ümumi əlamətlər əsasında həmcins predmetlərin, onların qruplarının fikrən birləşdirilməsidir.

Bütün bu məntiqi üsullar öz aralarında sıx əlaqədə olmaqla vahid prosesi yaradır. Son nəticədə müxtəlif məzmun alan fikir prosesi dəyişməz eyni formanı – məfhumu yaradır. Məfhumların yaranması prosesində obrazlı deyilsə, müxtəlif predmet və hadisələr, onların xassələri «dərkedici ələk» vasitəsilə xəlbirlənir, bu və digər münasibətdə vacib və faydalı əlamətlər ayrılır, mühüm olmayan, təsadüfi xassə və tərəflər istisna olunur.

Məfhumların genezisi haqqındakı bilik bizə onların həqiqi təbiətini aşkarlamağa imkan verir. Məfhum – elə təfəkkür formasıdır ki, onun vasitəsilə predmet və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətləri beynimizdə əks olunur. Bu isə təfəkkür forması kimi məfhumların universallığını ifadə edir. Bu universallıq məfhumun gerçəkliyin keyfiyyətə müxtəlifliyini və vəhdətini əks etdirmək xüsusiyyətindən irəli gəlir. Məsələn, «meyvə» məfhumu dedikdə, hisslərlə qavradığımız konkret armud, şaftalı, giləvə və s.-dən fərqli olaraq onların hamısına xas olan ümumi və mühüm əlamətləri düşünürük, yaxud «planet» məfhumu dedikdə, konkret Yeri, Marsı, Veneranı və b. deyil, onların hamısına xas olan öz

oxu və Günəş ətrafında fırlanmaq, kürə formasında olmaq və digər ümumi və mühüm əlamətləri təfəkkürümüzdə əks etdiririk.

Biz gerçəkliyin hərəkət və inkişafını məfhumlar, hökmlər, kateqoriyalar və qanunlar vasitəsilə beynimizdə əks etdiririk, öyrənirik. Bu mənada məfhumlar «donuq» hərəkətsiz deyildir, bunlar daim hərəkət edir, bir-birinə keçir, canlanır, bunsuz canlı həyatı anlamaq çətindir. Dialektik məntiq məfhumunun hərəkət və elastikliyinin mənbəyini gerçəkliyin çoxcəhətliliyində, onun inkişafında aşkara çıxarır. Məfhumlar insanların maddi istehsaldakı fəaliyyəti nəticəsində formalaşır, cilalanır, hadisə və prosesləri düzgün əks etdirmək səviyyəsinə qədər yüksəlir. Məfhumlar yüksək təşəkkül tapmış insan beyninin ali məhsuludur. Hər bir məfhumun inkişaf prosesi iki istiqamətdə gedir:

1. elmin, texnikanın və mədəniyyətin inkişafı nəticəsində yaranan məfhumlar dürüştəşdirilir və abstraksiya səviyyəsinə qaldırılır.

2. köhnə məfhumlar dəyişdirilir, saf-çürük edilir, bununla da gerçəkliyin dəqiq, dolğun mənzərəsini əks etdirən yeni məfhumlar sistemi yaranır. Elmi məfhumların yaranması da idrakın müxtəlif üsul və metodlarını tətbiq etməklə yaranan mürəkkəb və uzun sürən bir prosesdir. İdrakın gedişində predmet və hadisəyə aid olan təsadüfi, qeyri-mühüm əlamətlər atılır, konkret məntiqi sinfə aid olan predmetlərdəki ümumi, vacib, zəruri əlamətlər sintezləşdirilir ki, bunlar da məfhumların məzmununu təşkil edir. Məfhum boş, məzmunuz abstraksiya deyil, predmet və hadisələrdəki ümumi, mühüm, zəruri əlamətlərin inikasıdır. Məfhumların fərqləndirici xüsusiyyəti ümumilikdir, ümumilik mahiyyətin inikasıdır, mahiyyət isə varlığı əks etdirir.

Hər bir elmin məzmununu onun isnad etdiyi məfhumlar aparatı üzə çıxarır. Bunsuz ayrı-ayrı elmlərin məzmununu anlamaq mümkün olan iş deyildir. Bu mənada deyilir ki, məfhumlar fikir fəaliyyətinin «tikinti materialıdır», onun hüceyrəsidir. Məgər dilçiliyin mahiyyətini dil kateqoriyalarından kənarında, fəlsəfəni isə onun isnad etdiyi qanun və kateqoriyalardan xaricdə öyrənmək olarmı? Qətiyyən mümkün deyildir.

Predmeti gerçəkliyin inikası olan məfhumlar öz mövcudluğu ərzində nisbi müstəqilliklə xarakterizə olunur. Predmet aradan çıxıb bilər, lakin onun məfhumu saxlanılır, nəşildən-nəşlə keçirilir. Məsələn, Varşava müqaviləsi, Sovet dövləti və b. kimi məfhumları qeyd etmək olar.

İdrakın dialektikası elədir ki, gerçəkliyin dəyişməsi və inkişafı ilə yeni məfhumlar yaranır. Məsələn, xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsilə onun pozulması imkanı olan oğurluq və ondan müdafiə vasitəsi kimi hüquq məfhumu meydana gəlmişdir. Yeni məfhumların meydana gəlməsi idrakın özünün dərinləşməsi və inkişafı prosesilə əlaqəlidir, bununla da biz predmet və hadisələrdə yeni tərəfləri, xassələri, əlaqə-münasibətləri aşkara çıxarıyıq. Obyektiv gerçəkliyin dərin dialektikası məfhumların labüd dialektikasını şərtləndirir. İnsan idrak prosesində fikrin sadə, elementar abstraksiyalarından daha geniş, dərin, güclü abstraksiyalara doğru gedir ki, bununla da gerçəkliyin tam inikasını vermək mümkündür.

Gerçəkliyin məfhumlarda inikası abstraksiyadır. Məfhum şeylərin fikri inikasıdır. Məfhumda predmetin özü, xassələri, onlar arasındakı müxtəlif münasibətlər əks olunur. Hər üç halda məfhum əşyaların əlamətləri haqqında fikridir, lakin hər cür fikir məfhumu ifadə etməyə də bilər. Bu baxımdan məfhumların hissi idrakın formalarından fərqli cəhətlərini də qeyd etmək olar.

1. əgər təsəvvür predmet və hadisələrin fərqi, konkret, əyani obrazıdırsa, məfhum onların ümumiləşmiş obrazıdır.

2. məfhum həmişə bəzi məntiqi əlaqələrin üzvi hissəsi kimi ya hökmün, ya da əqli nəticənin tərkibində meydana gəlir, təsəvvür isə belə məntiqi əlaqələrdən kənar yaranır, lakin təsəvvürlərdə olan ümumiləşdirmə və sintezləşdirmə bacarığını heç kim inkar edə bilməz.

3. təsəvvür fərqi səciyyə daşıyırsa, məfhum ümumi, sintetik xarakterə malikdir. Təsəvvür də predmetin əlamətləri haqqında fikir, lakin ola bilsin ki, məfhumu ifadə etməsin. Biz Bakı metrosunun «Nizami» stansiyasının daxili görünüşünü, Nizaminin əsərlərindən gətirilmiş divardakı illüstrasiyaları, stansiyadakı gözəl ornamentli şəbəkələri, onun «Azad qadın» heykəlinin yanında

yerləşməsinə və digər əlamətləri hafizəmizdə canlandırma biləri, lakin bunlar «stansiya» məfhumunun mühüm əlamətlərini əks etdirmir. Hər bir məfhumun obyektiv və subyektiv tərəfi vardır, bunlar dialektik vəhdət təşkil edir. Məfhumların obyektiv tərəfi onun real məzmunu ilə subyektiv tərəfinin məfhumlarının insanların məqsədəuyğun fəaliyyətini ifadə etməsidir. Bunları insanlar yaradır. Məfhumların obyektivlik və subyektivlik məsələləri onların mütləqlik və nisbilik problemləri ilə sıx bağlıdır. Mütləqlik məfhumlarında əks olunan predmetlərin gerçəkliyə, əşyaların həqiqi vəziyyətinə uyğunluğu ilə, nisbilyi isə predmet və hadisələrin bütün xassə və əlaqələrini əks etdirə bilməməsi ilə xarakterizə olunur. Digər tərəfdən, «həqiqilik» məfhumu bütün dövrlər və hər cür şərait üçün mütləq ola bilməz, şəraitin dəyişməsi ilə məfhumun məzmunu da dəyişir.

Sual 2. Məfhumların idrakda rolu, onların məntiqi strukturu və funksiyaları

Məfhumların mahiyyətinin dərki onun idrak prosesində rolunu müəyyən edir. Predmet və hadisələrin daxili, mühüm əlaqə və münasibətlərinin öyrənilməsində məfhumları heç bir şey əvəz edə bilməz. Məfhumlar bizi əhatə edən obyektiv gerçəkliyi, onun predmet və hadisələrinin praktiki cəhətdən mənən mənimsəməyin vacib üsullarındandır. Məfhumların yaranması gerçəklikdəki predmet və hadisələr şəbəkəsində insanın fikrən həmin şəbəkənin «bəndləri» ilə əlaqəsidir, bu əlaqə insana imkan verir ki, bütün şəbəkəni mənimsəyə bilsin.

Hər bir məfhumun iki tərəfi:

1. məzmun;
2. həcm vardır.

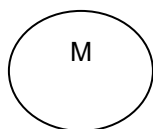
Bunların əlaqəsi məfhumların məntiqi strukturunu təşkil edir. Buna görə də məfhumlarda məzmun və həcmi fərqləndirmək vacib məsələdir.

Məzmun – məfhumda fikirləşilən cisim və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətləridir. Məsələn, «hüquq» məfhumunun məzmununa «insanların davranış normalarının məcmusu», bu normaların «dövlət tərəfindən müəyyən olunması və təsdiqi», onların «dövlət orqanları tərəfindən məcburi təminatı» və s., «su» məfhumun məzmununa mayelik, elastiklik kimi xassələr daxildir. Məzmun hər bir məfhumun zəruri xarakteristikasıdır, məzmunuz məfhum yoxdur. Bəzən elə fikirlərə rast gəlirik ki, guya «məzmunuz» məfhumlar da vardır, bununla da onu nəzərdə tuturlar ki, predmet və hadisələrin bütün mühüm və zəruri əlamətlərini əks etdirməyən məzmunu «sönük», «boş» olan məfhumlar da vardır. Bu fikir reallığa uyğun deyildir. Digər tərəfdən, həcminə heç bir obyekt daxil olmayan boş həcmi məfhumların olduğunu heç kim inkar etmir.

Məfhumların məzmununu ümumi şəkildə belə göstərmək olar: $M(RQZ)$, M – hər cür məfhumu, RQZ isə ondakı predmetlərin əlamətlərini ifadə edir. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, məfhumda onun struktur elementləri arasındakı fərq – nisbi əlamətlərdir. Bu o deməkdir ki, bir məfhumla münasibətdə əlamət kimi çıxış edən nə isə bir şey digər halda öz əlamətləri olan müstəqil məfhumdur. Bu mənada demək olar ki, məfhumun məzmununun özü məfhumdan ibarət olur. Bu paradoks deyildir, dünyanın vəhdəti və obyektiv qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən məfhumların vəhdəti və qarşılıqlı əlaqəsinin təzahürüdür. Bunların fərqi onların strukturunun mürəkkəbliyindədir. Belə bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, məfhumlarda fikirləşilən əlamətlər ayrı-ayrı deyil, bütöv sistem yaradaraq, bir-birilə ayrılmaz əlaqədədir. Bunun özü gerçəkliyin sistemli xarakter daşımalarının təfəkkürdə inikasıdır. Məfhumların məzmununu təşkil edən əlamətlər sistemində cinsi və növü əlamətləri də fərqləndirmək vacibdir. Məsələn, «hüquq» məfhumu «insanların davranış normalarına münasibətdə növü bildirirsə, hüququn konkret növlərinə münasibətdə cinsi bildirir».

Məfhumların səciyyəvi cəhətlərindən biri də onların həcmə malik olmasıdır. Məfhumun həcmi dedikdə, onda əks olunan fikir cisimlərdir, yaxud onların məcmusudur, başqa cür desək, konkret məzmunla xidmət edən növ məfhumlarıdır. Məsələn, «tələbə» məfhumunun həcminə bütün tələbə fərdləri, «cinayət»

məfhumuna cinayətin «bütün ünsürləri», bütün növləri daxildir. «Hüquq» məfhumunun həcminə isə keçmişdə, indiki zamanda və gələcəkdə mümkün olacaq hüquqi normaların bütün konkret toplumu aiddir. Məfhumların həcmi qrafik formada belə səciyyələndirmək olar:

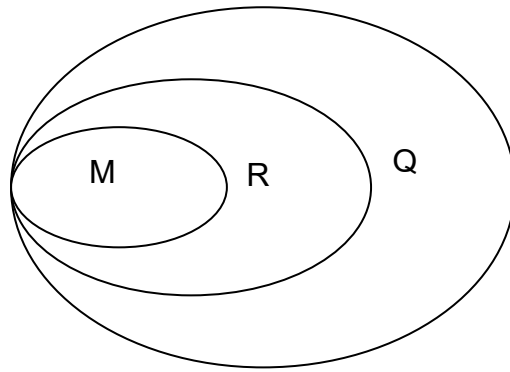

M – hər cür məfhumu bildirir.

Məfhumların məzmun və həcmi bir-biri ilə üzvi əlaqədədir. Bu əlaqə ondadır ki, məfhumun məzmununa uyğun həcmi, həcmə uyğun da məzmunu vardır. Lakin, onların qarşılıqlı münasibətində özünəməxsus qanunauyğunluq vardır: məfhumun həcmnin azalması ilə onun məzmunu artır, zənginləşir və əksinə, həcm genişlənməsi məzmunun azalmasına, əlamətlərin sayının əksilməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, «tələbə» məfhumundan «azərbaycanlı tələbə» məfhumuna keçdikdə məzmun artır, həcm azalır, əksinə götürdükdə, məzmun azalır, həcm genişlənir. Bu qanunauyğunluq məfhumun məzmun və həcmi arasında tətbiq edilən əks əlaqə (münasibət) qanunu adlanır. Məntiqi əməliyyatlarda tətbiq edilən bu qanun qeyri-əsas qanunlardandır. Məfhumlar üzərində məntiqi əməliyyat apararkən, anlaşılmaslıqdan qaçmaq məqsədilə nəzərə almaq lazımdır ki, ümumiyyətlə, hər bir qanunauyğunluqlarda olduğu kimi, bu qanun da müəyyən şəraitdə fəaliyyət göstərir, başqa cür desək, bu qanun növ-cins məfhumları arasında tətbiq olunur. Məfhumların ümumiləşdirilməsi və məhdudlaşdırılmasında sinif, yarımsinif və yaxud onun ünsürləri arasındakı növi fərq məfhumlarında bu qanundan geniş istifadə olunur. Məsələn, «insan», «türk», «azəri türkü» məfhumlarını nəzərdən keçirək. «İnsan» məfhumunun məzmununa bütün insan fərdlərinə aid olan ümumi və mühüm əlamətlər daxildir. «Türk» anlayışının məzmunu əvvəlkinə nisbətən daha zəngindir, çünki bütün insanlara xas olan ümumi əlamətlərlə yanaşı, bütün türklərə aid olan xüsusi əlamətlər (ruslardan, yaponlardan, gürcülərdən və digərlərindən fərqli olan) götürülür. Bu nümunədə məzmunun artması məfhumun həcmnin azalması ilə ayrılmaz əlaqədədir, burada bütün insanlar yox, onların bir hissəsi olan türklərdən söhbət gedir. «Azəri türkü»

məfhumunun məzmunu isə daha zəngindir, çünki əvvəlki əlamətlərlə yanaşı (bütün insan və türklərə aid olan) azəri türklərinə aid spesifik xassələrdə (qazax, özbək, qaqauz və digər türk xalqlarından fərqli olan) buraya aid edilir. «Türk» məfhumunun həcminə uyğun olaraq, ona türk xalqlarından biri olan azəri türkləri daxil edilir.

Yuxarıdakı məfhumların qarşılıqlı əlaqəsini əyani şəkildə belə göstərmək olar:

burada M – azəri türkünü, R – türkü, Q – insan məfhumunu bildirir.

Məfhumların mahiyyətini, onların gerçəklikdəki predmet və hadisələrlə əlaqəsini bilmək – məfhumların təfəkkür praktikasında düzgün tətbiqinin mühüm zəminidir. Burada bir məqamı qeyd etmək daha zəruridir. Məfhumları fərdi və ümumi arasındakı əksliklərin vəhdəti kimi nəzərdən keçirdikdə, onların məzmun və həcmnin əlaqəsi məsələsini düzgün həll etməyin idrak prosesində mühüm əhəmiyyəti vardır. Formal məntiqdə məfhumlar əlamətlərin məcmusu kimi öyrənilir, burada ümumiləşdirmənin spesifik prinsiplərindən olan əks əlaqə qanunundan istifadə olunur. Bu qanuna isnad etməklə, fərdi məfhumları fəlsəfi kateqoriyalara qədər ümumiləşdirmək, geniş həcmli məfhumları isə fərdiyə qədər

həcmi azaltmaq olur. Formal məntiqin bu qanunu fərdi, xüsusi və ümumi məfhumların fərqləndirilməsi prosesində tətbiq olunur. Lakin gerçəklikdəki hadisələrin mahiyyətinin dərinə və hərtərəfli dərində aparılan elmi-nəzəri ümumiləşdirmələrdə öz funksiyasını itirir. Predmet və hadisələrin mahiyyətini əks etdirən daha ümumi məfhumlar məzmunca da zəngin olur, yəni formal məntiqdə olduğundan fərqli olaraq, həcmcə geniş məfhumlar məzmunca da zəngin olur. Ancaq bəzi məntiqçilər, o cümlədən məşhur gürcü alimi K.Bakradze də bu fikri qəbul etmirdi. Onun fikrincə, dialektikada da həcmcə geniş məfhumların məzmunu az, məhdud olur. Burada belə bir cəhət vurğulanır ki, formal məntiqdə məzmun dedikdə, predmet və hadisələri xarakterizə edən əlamətlər başa düşülür. Biz bu fikri inkar etmirik. Lakin söhbət sözün daha geniş mənasında gerçəklikdəki predmet və hadisələrdən gedirsə, onların inikasını olan məfhumların məzmununda əşyaların mahiyyəti, onların qanunauyğun əlaqə və münasibətləri düşünülür. Burada aydın olur ki, məfhumların məzmunu ancaq əlamətlərin kəmiyyətindən asılı deyil, gerçəkliyin mahiyyət və qanunauyğunluqlarına nüfuz etməyin dərəcəsi asılıdır. Obyektiv gerçəkliyin hadisə və proseslərinin tədrici inkişaf prosesinin ümumiləşdirilməsi yolu ilə dərki məfhumların məzmununu azaltmır, əksinə, daha da zənginləşdirir. Belə olmasaydı, dialektikanın qanunları bütün bilik sahələrinin ümumi qanunları səviyyəsinə yüksəlməzdi. Bir çox alimlər çox vaxt məzmunlu ümumiləşdirmələrdən danışırlar. Bu fikri predmet və hadisələrin hərəkət və inkişafı baxımından qəbul etmək olar, çünki burada prosesin dialektliyi nəzərdə tutulur. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün K.Marksın «Kapital»ından bir nümunə gətirək. «Əmtəə», «pul», «kapital» məfhumlarını nəzərdən keçirək. «Pul» məfhumu əmtəəyə, kapital isə pula nisbətə daha ümumidir. Əmtəədən pula, puldan kapitala keçid inkar vasitəsilə baş versə də, bu elə bir inkardır ki, yenisinin əvəz olunması ilə məzmunca daha ümumiyyə məntiqi keçiddir. Əmtəədən pula keçiddə onun istehlak dəyəri inkar olunur, lakin bu elə dialektik prosesdir ki, istehlak dəyərinin özü mübadilə dəyərində ehtiva olunur. Pulun dövriyyəsi ekvivalent mübadilə şəraitində həyata keçirilir, bu isə kapital deyil, kapital puldan izafi dəyərin alınmasıdır, bu prosesin özü isə ekvivalent mübadilənin inikasıdır. Puldan kapitala

keçid özünəməxsus inkişafdır. Bu misal məfhumların məzmunlu ümumiləşdirilməsinə aiddir. Bu cür ümumiləşdirmələrdə məfhumlar biri digərinə keçir, keçidlər isə təfəkkürün formalarıdır. Belə ümumiləşdirmələr məntiqi formaların zəruri əlaqəsi olmaqla, əşyaların dərk olunmasının idraki və məntiqi yoludur. Burada idraki və məntiqi üsullar qovuşur.

Məzmunlu ümumiləşdirmələrdə fikir sadədən mürəkkəbə doğru gedir, bu isə mücərrəddən konkret keçidin bariz nümunəsidir. Başqa bir nümunə də gətirmək olar. K.Marks əməyin ikili xarakter daşması məsələsinin kəşfilə yanaşı, «izafi dəyər» məfhumunun onun xüsusi təzahür formalarından asılı olmayaraq, tədqiqini verir, bununla da kapitalın mahiyyətini, onun məzmununu aşkara çıxarır. Kapitalistcəsinə istismarın sirləri isə «ticarət gəliri», «renta», «faiz» və b. kimi məfhumlarda deyil, məhz izafi dəyərdə ifadə olunmuşdur. «Ticarət gəliri», «renta», «faiz» və b. kimi məfhumların məzmununu izafi dəyərdən kənarında aydınlaşdırmaq çətinidir. Bu məfhumlar izafi dəyərdən həcmə kiçik, məzmunca azdır, lakin bu dar həcmli məfhumlardan izafi dəyəərə keçdikdə, onun həcmi də, məzmunu da artır, genişlənir, «izafi dəyər» məfhumu daha geniş hadisələr dairəsini, dəqiq desək, gəlirin bütün xüsusi formalarını özündə birləşdirir. Burada əlamətlər istisna olunmur, gəlirin bütün xüsusi formalarının mahiyyət və qanunauyğun əlaqələri sintezləşdirilir, bununla da «izafi dəyər» məfhumunun hər bir ayrıca forma ilə müqayisədə məzmunu da genişlənir, zənginləşir və dərinləşir. Buna görə də elmi-nəzəri ümumiləşdirmələri məntiqdə aparılan empirik ümumiləşdirmələrdən fərqləndirmək son dərəcə vacib məsələdir.

Məfhumların idrak prosesində rolu və əhəmiyyəti ilə yanaşı, müəyyən funksiyaları da vardır. Bunlardan ikisini qeyd etmək olar:

1. məfhumlar idraki funksiyadır. Məfhumlarda hər şeydən əvvəl, insanların dərkedici, mücərrədləşdirici fəaliyyəti nəticəsində qazandığı biliklər sistemi cəmləşir, əvvəlcə gələn idrak prosesinin nəticələri gələcəkdə predmet və hadisələrin dərinədən, hərtərəfli öyrənilməsi vasitəsinə xidmət edir. Bu proseslər bir çox məntiqi əməliyyatlar əsasında həyata keçirilir. Bunlardan biri predmet və hadisənin məfhumla daxil edilməsi və onun vasitəsilə dərkidir. Məsələn, bərk

cisimlərin, mayelərin və qazların ümumiləşdirilməsi yolu ilə «əşya» məfhumu yaradılmışdır, sonrakı inkişaf prosesində isə əşyanın yeni növü olan «plazma» məfhumu meydana gəlir. İnsanın əldə etdiyi empirik biliklər toplanaraq, sistemləşdirilir, aydınlaşdırılır və dəqiqləşdirilərək, gec-tez elmə çevrilir. Məfhumlar ayrı-ayrı elmlərin hüceyrəsidir, məfhumuz elm yoxdur. Elmsiz maddi və mənəvi istehsalın, eyni zamanda ictimai həyatın müxtəlif sahələrinin inkişafı mümkün deyildir. Biz kainatda sonsuz predmet, hadisələr və onlara uyğun məfhumlar içərisində yaşayırıq. Bu məfhumlardan gündəlik təfəkkür praktikasında geniş istifadə olunur. Hər bir elmin ciddi sistem yaradan məfhumlar aparatı yoxdur. Fəlsəfədə «varlıq», «şüur», «məkan və zaman», «qanun» və i.a.; iqtisadi nəzəriyyədə «əmtə», «dəyər», «kapital», «izafi dəyər», «renta» və s.; ictimai elmlərdə «cəmiyyət», «istehsal», «dövlət», «bazis», «üstqurum» və i.a. məfhumları göstərmək olar. Elmi məfhumlar təbiət və cəmiyyətin müxtəlif tərəflərini əks etdirərək, insana onu əhatə edən aləmdə düzgün istiqamət götürməyə və məqsədəuyğun fəaliyyət göstərməsinə geniş imkan yaradır.

Hüquq elmləri də «hüquq», «cinayət», «qanunçuluq», «ədalət mühakiməsi», «cəza», «cinayət tərkibi» və s. məfhumlar üzərində əməliyyat aparır. Hüquqi məfhumların özünəməxsusluğu ondadır ki, onlarda hüquqla nizamlanan insanlar arasındakı münasibətlərin geniş sahələri əks olunur. Hüquqi qanunların köməyi ilə cəmiyyətdə insanların davranış normaları müəyyən olunur, nizama salınır, insanlar arasındakı münasibətlərin özü təkmilləşdirilir.

Məfhumların idraki funksiyası ilə sıx əlaqəli olan digər bir funksiyası – kommunikativ, başqa cür desək, ünsiyyət vasitəsi funksiyasıdır. İnsanlar öz biliklərini məfhumlar formasında möhkəmləndirərək, birgə fəaliyyət prosesində onları mübadilə edir və gələcək nəsillərə ötürürlər. Bununla da biliklərin sosial varisliyi həyata keçirilir, nəsillərin mənəvi vərəsəliyi təmin olunur.

Sual 3. Məfhumların növləri

İndiyə qədər söhbət məfhumlar, onların əlamətləri və funksiyaları haqqında gedirdi. Lakin təfəkkür praktikasında müxtəlif məfhumlar çoxluğundan istifadə olunur. Gerçəklidəki müxtəlif predmet və hadisələrin beynimizdə inikasından asılı olaraq məfhumların növləri də çoxdur. Hər cür məfhumun iki fundamental xarakteristikasına (məzmun və həcm) uyğun olaraq onların ayrı-ayrı növlərini nəzərdən keçirmək olar. Fikir cisimləri arasındakı fərq öz inikasını məfhumların həcmi arasındakı fərqlərdə tapır. Məfhumların həcmə görə növləri onların kəmiyyət fərqi səciiyələndirir. Buna uyğun olaraq məfhumları həcmə görə iki növə (fərdi və ümumi) ayırmaq olar. Əgər məfhumun həcminə ancaq bir fikir cismi, hadisəsi daxildirsə, bunlar fərdi məfhumlar adlanır. Məsələn, Mars planeti, Bakı, Xəzər dənizi, Möminəxatun türbəsi, 1514-cü il Çaldıran döyüşü və i.a. Vahid bütöv kimi fikirləşilən, toplayıcı mənada işlədilən və predmetlərin məcmusunu əhatə edən məfhumlar da fərdiyə daxildir (məsələn, Günəş sistemi, MDB, Azərbaycan Respublikasının əmək qanunları haqqında kodeksi, AİB, əqli nəticənin ümumi qaydaları və s.). Bu cür məfhumlara fərdi sinif də deyilir.

Ümumi məfhumların həcminə predmetlər qrupu (ikidən çox predmet və hadisələr) daxildir. Əgər beynimizdə elementlərin çoxluğu fikirləşilirsə və bu qrupun elementləri ayrıca mənada işlədilirsə, onlara ümumi məfhumlar deyilir (məsələn, qanun, şəhər, canlı, dövlət, metal və s.). Çox vaxt bu cür məfhumlara universal sinif də deyilir. Burada incə bir məqamı qeyd etmək olar. Universal həcmli məfhumlarda nəzərdən keçirilən sahənin bütün elementləri fikirləşilir. Bu cür elementlər sinfi universal, yaxud universum adlanır. Məsələn, karbohidrogenlər sinfi, metallar sinfi, qanunlar sinfi, biliklər sinfi və s. universum adlanır. Fərdi və universal siniflə yanaşı, məntiqdə sıfır həcmli məfhumlara da təsadüf edirik. Bu məfhumların həcmində mövcud olmayan predmetlər fikirləşilir, buna boş həcmli sinif də deyilir. Həcmə heç bir ünsür daxil deyildir (ölümsüz adam, qar qız, əbədi canlı, qanadlı at və s.). Burada bir məqama da diqqət yetirmək lazımdır. Həcmdə boş və boş olmayan məfhumlar mövcud olan və mövcud olmayan real fikir cisimlərinə aid olmasından asılı olaraq fərqləndirilir. Kentavr, su pərisi, ideal qız

və b. kimi sıfır həcmli məfhumlar boş sinfə aid edilir. Lakin elmi planda bu mütləq uydurma deyildir, belə ki, bu məfhumlardan bəziləri həqiqətən fantastik (mifoloji) xarakter daşıyır (cin-şəyatin, kentavr və s.). Lakin bəziləri isə (teplarod – istilik törədən çəkisiz maddə, flogiston, maqnit mayesi, həyat gücü, əbədi mühərrik və s.) elmi və texniki məfhumlar kimi təklif olunmuşdur. Lakin elmin və texnikanın sonrakı inkişafında bunların əsassızlığı aşkara çıxmışdır. Müxtəlif elmlərdə əhəmiyyətli dərəcədə köməkçi rol oynayan ideallaşdırılmış obyektlər haqqındakı məfhumlar da (ideal qız, ideal dövlət, mütləq qara cisim) boş sinfə daxildir. Real mövcud olmayan, lakin mümkün olan (kommunist cəmiyyəti, qeyri-yer sivilizasiyası, planetdən kənar adam) boş məfhumlar sırasına daxildir.

Məfhumların boş və boş olmayanlara bölgüsü də nisbidir, çünki bu bölgü mövcud və mövcud olmayan, real və qeyri-real obyektlər arasındakı sərhədin dəyişkənliyindən asılıdır. Bəzi şəraitdə mövcud olmayan digərində ola bilər və yaxud əksinə. Məsələn, BVM-dən əvvəl Varşava müqaviləsi məfhumu yox idi, müharibədən sonra real oldu, Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra mövcud deyildir, lakin tarixi xarakter daşıyan məfhum kimi qalır. Deməli, bir sistemdə boş olmayan məfhum (qiymətlər cədvəli) digərlərində boş ola bilər. Məsələn, ilahi odun oğrusu Prometey məfhumu mifologiyada mifoloji obrazlar kateqoriyasına daxildir, burada qətiyyətlə boş deyil. Elmi planda bu boş məfhumun gerçəklikdə analoqu yoxdur.

Məfhumların fərdi və ümumiyyətlə bölünməsi nisbi səciyyə daşıyır, bu nisbilik eyni məfhumun bəzi şəraitdə fərdi, digərlərində isə ümumi kimi təzahür etməsində özünü göstərir. Məsələn, SSRİ prezidenti məfhumu SSRİ dağılmasından əvvəl fərdi idi, onda ancaq bir şəxs fikirləşilirdi, lakin ittifaq dağıldıqdan sonra artıq bu məfhum ümumiyyətlə çevrilir. Çünki keçmiş ittifaqa daxil olan respublikaların hamısında prezidentlər seçilir (Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və s.). Başqa bir nümunə götürək. Sovet hakimiyyətinin ilkin illərində siyasi partiya məfhumu ümumi səciyyə daşıyırdısa, sonralar birpartiyalı siyasi sistemdə fərdiyə çevrilir, indi isə çoxpartiyalılığın yenidən yüksəlişi və inkişafı ilə ümumiyyətlə çevrilir.

Ümumi məfhumların özləri qeydə alınan və qeydə alınmayanlara bölünür. Qeydə alınan elə məfhumlardır ki, onun həcminə sonlu elementlər çoxluğu

daxildir, prinsipcə onları hesaba almaq mümkündür. Qeydə alınmayan məfhumların həcminə isə sonsuz elementlər çoxluğu daxildir. Buradaca qeyd etmək yerinə düşər ki, Belarus BDU-nun 1974-cü ildə nəşr etdirdiyi «Məntiq» dərsliyində gətirilən insan, müstəntiq, fərman, qasırga və b. kimi məfhumları qeydə alınan kimi vermək, faktik və məntiqi cəhətdən yanlış fikirdir, çünki onların həcmi müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür.

Məfhumların həcmə görə bölünməsinə toplayıcı ümumi məfhumlar xüsusi bir qrup təşkil edir. Toplayıcı məfhumlar vahid bütövü təşkil edən elementlər toplusunu fikirdə inikasındır. Bu məfhumlar ümumi kimi elementlər çoxluğunu əks etdirir. Toplayıcı məfhumlar fikir prosesində işlədilməsindən asılı olaraq ümumi və fərdi ola bilər. Mühakimə prosesində ayrıca və toplayıcı məfhumların düzgün işlədilməsinin idraki və məntiqi əhəmiyyəti daha çoxdur. Əgər mülahizə məntiqi sinfin hər bir elementinə aiddirsə, məfhum ayrıca vəhdətdə götürülən sinfin hər bir elementinə aid edildirsə, ayrılıqda hər bir elementə tətbiq olunmursa, onda toplayıcı mənada işlədilir. «M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun tələbələri dialektik məntiqi yaxşı bilmirlər» hökmündə BDU-nun tələbələri məfhumunu ayrıca mənada işlədirik, çünki bu müddəa universitetin hər bir tələbəsinə aid edilir. «Universitetin aspirantları elmi-nəzəri konfrans keçirdilər» hökmündə isə universitetin aspirantları məfhumu toplayıcı mənada işlədilir. Bu hökmə «hər bir» sözü tətbiq olunmur, fikir aspirantların hamısına aid edilir. Toplayıcı məfhumun məzmununu onun həcminə daxil olan hər bir ayrıca elementə aid etmək olmaz, bu məzmun elementlərin bütün məcmusuna daxildir. Məsələn, kollektiv məfhumunun mühüm əlamətləri kollektivin ayrıca hər bir üzvünə aid edilir, fikir kollektivin birlikdə hamısına tətbiq olunur.

Məfhumlar məzmununa görə konkret və mücərrədə bölünür. Bu bölgünün əsasında məfhumun predmeti, predmetlər sinfini, onların xassə aralarındakı əlaqəni əks etdirmə xüsusiyyəti durur. Məfhum müstəqil mövcud olan predmet və yaxud predmetlərin məcmusunu əks etdirirsə, konkret olaraq onların xassə və aralarındakı əlaqəni bildirirsə, mücərrəd adlanır. Metal, ağac, vəkil, respublika, tələbə, konkret, igidlik, vətənpərvərlik, vicdan, eyniyyət, oxşarlıq, bərabərlik və s. mücərrəd

məfhumlardır. Konkret və mücərrəd məfhumlar arasındakı fərq predmetlər, onların xassə və əlaqələri arasındakı ayrılıqlara əsaslanır. Mücərrəd məfhumlar predmetin müəyyən əlamətinin predmetin özündən təcrid olunması və mücərrədləşdirilməsi nəticəsində yaranır və bu əlamətlər müstəqil fikir obyektləri kimi düşünülür. «Çirkinlik», «namusluluq» məfhumları bu əlamətlərə malik olan şəxslərdən təcrid edilməklə, fikir obyektini kimi nəzərdən keçirilir ki, bu da mücərrəd məfhumlardır.

Bəzən konkret məfhumları fərdilə, mücərrədi ümumi ilə qarışdırırlar ki, bu da hadisə və proseslərin dərinədən dərinə maneçilik törədir. Ümumi məfhumlar konkret və mücərrəd ola bilər, bunları yerində düzgün işlətmək vacib məsələdir. Konkret məfhum isə mücərrəd və fərdi ola bilər.

Konkret və mücərrəd məfhumların xüsusiyyətini bilməyin onların üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlarda mühüm əhəmiyyəti vardır. Bəzi dillərdə, o cümlədən rus dilində konkret məfhumu ifadə edən söz qaydaya görə cəm halda işləyə bilər. Lakin, mücərrəd məfhumu ifadə edən sözlərin cəm halı yoxdur.

Konkret və mücərrəd məfhumların fərqləndirilməsinin nisbiliyini də yaddan çıxarmaq olmaz. Predmetin xassəsini əks etdirən mücərrəd məfhum müəyyən hadisələrə və konkret şəraitə uyğun işlədilməsindən asılı olaraq konkretləşir, konkret məfhumla çevrilir. «Gözəllik» mücərrəd məfhumdur, «Maralgölün gözəlliyi» dedikdə, o, konkretə çevrilir. «Ləzzətlik» mücərrəddir, lakin bu xassəyə malik olan xörəklərə tətbiq etdikdə, «şərq xörəklərinin ləzzətliyi» adlanan konkret məfhum alınır. «Soyuqluq» mücərrəddir, «bilalın soyuqluğu» konkret məfhumdur. İnsan elə hallara da rast gəlir ki, eyni məfhum birdən-birə iki mənada – mücərrəd və konkret mənada işlənir. Məsələn, «Yeniliyin olmaması yaxşı yenilikdir». Bəzən mücərrəd məfhum daha çox mürəkkəb konkret məfhumların tərkibinə daxil olur və əksinə. Məsələn, «hüquqşünasın səlahiyyətsizliyi» mücərrəddir, lakin konkret «hüquqşünas» məfhumunun elementini özündə birləşdirir. «Səlahiyyətsizliyin qurbanı» (hüquqşünas) konkret, lakin «səlahiyyətsizlik» mücərrəd məfhumunu özündə ehtiva edir. Konkret və mücərrəd məfhumlardan hüquqşünaslıqda da geniş istifadə olunur. «Vətəndaş», «işçi», «əmək haqqı», «cinayət», «məhkəmə», «konkret

cinayətkarlıq», «vətəndşliq», «günahsızlıq», «məhkəməyə düşmə» və s. məfhumlar isə mücərrəddir.

Məfhumların məzmun və həcmə görə növlərə ayrılmasının məntiqdə vacib əhəmiyyəti vardır. Bu bölgü elmlər tərəfindən və insanların gündəlik praktikasında toplanmış materiallara məfhumlu xarakter verməklə, bunları böyük və genişlənmiş qruplara bölməyə və bu qrupların xüsusiyyətləri haqqında aydın təsəvvürə yiyələnməyə imkan verir. Məfhumların növlərini bilmək hər cür təfəkkürün dəqiq və aydınlığını təmin edən zəruri şərtlərdəndir. Bu bölgünün hüquqi nəzəriyyə və praktikada əhəmiyyəti daha vacibdir, çünki məfhumlar üzərində düzgün əməliyyat aparmağın məfhumun məzmun və həcmi dəqiq bilməkdə və onun məntiqi xarakteristikasını verməkdə zəruri əhəmiyyəti vardır. Məsələn, qanun – konkret, müsbət, mütləq, ümumi, qeydə alınmayan məfhumdur və ayrıca mənada işlədilir.

Bununla belə, məfhumların müxtəlif növlərə bölgüsünün mühüm nöqsanları da vardır. Belə ki, məfhumların konkret və mücərrədə bölgüsünün özü şərti xarakter daşıyır. Əslində, hər bir məfhum eyni zamanda konkret və mücərrəddir. Məfhum o mənada konkretir ki, bir məfhumu digərindən fərqləndirməyə imkan verən müəyyən məzmunu vardır. Eyni zamanda məfhum mücərrəddir, ona görə ki, o, predmet və hadisələrdəki ümumi, mühüm əlamətlərin ayrılması onlardan təcrid olunmasının nəticəsidir. Məfhumların konkret və mücərrədə görə geniş yayılmış bölgüsünün nöqsanlarından biri də odur ki, abstrakt məfhumların bəzi kateqoriyaları son dərəcə müxtəlif cinsi əşyalarla, yəni predmetlərin xassələrini və onların arasındakı əlaqə və münasibətləri əks etdirən məfhumlarla birləşdirilir. Bunlardan birincilər eyni xassəyə malik olan bir cisimdən, yaxud cisimlər qrupundan xassələrin təcrid olunması yolu ilə yaranır. İkincilərdə isə iki predmetdən, yaxud predmetlər qrupundan az olmayan əşyaları əks etdirən məfhumların özü arasındakı əlaqələrdən yaranır.

Dialektikada və dialektik məntiqdə fikir predmetlərinin əşyaya, onların xassələrinə, əlaqə və münasibətlərinə görə bölgüsündən çıxış etsək, onda məfhumları məzmunu görə aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

1. substansional məfhumlar (latınca substansia – əşyaların daha çox dərin mahiyyətinin ilk əsası), yaxud bu sözün məhdud, xüsusi mənasında predmetlərin özlərinin məfhumu («insan»);

2. atributiv məfhumlar (latınca atributiv – əlavə edilmiş), yaxud xassə məfhumu (insanın şüurluluğu);

3. relyativ (nisbi) məfhumlar (lat. relativus – nisbi) (insanların bərabərliyi).

Bu cür bölgü hökmün məfhumlarla əlaqəsinin tam aşkar olunmasına və predikatın xarakterinə görə hökmlərin növlərini dərinləndirən izah etməyə imkan verir. Lakin məfhumların konkret və mücərrədə formal-məntiqi bölgüsü onların az abstrakt və çox abstrakt, yaxud az konkret və çox konkret olmasını, eyni məfhumda konkret və abstraktın nisbətini izah etməyə imkan vermir. Bu suallara dialektik məntiq cavab verir. Dialektik məntiq göstərir ki, daha çox ümumi məfhumlar, eyni zamanda mücərrəddir və az konkretir. Az ümumi məfhumlar isə, eyni zamanda az abstrakt olmaqla, daha çox konkretir. Burada bu məfhumların ancaq abstrakt-ümumiliyi yox, onların fərqli cəhətləri də nəzərə alınır ki, bunun da elmlərin inkişafında xüsusi əhəmiyyəti vardır. Dialektik məntiq məfhumları gerçəkliklə qarşılıqlı əlaqədə tədqiq edir, onları qarşılıqlı təsir, dəyişmə və inkişafda götürməklə, bir çox yeni problemlər qarşıya qoyur. Belə fundamental problemlərdən biri abstraktdan konkretə yüksəlmədir. Bunun mahiyyəti ondadır ki, elmi materialın şərhində bu metodun köməkliyi ilə daha çox mücərrəd və zəif məzmunlu ümumi məfhumlardan daha zəngin məzmunlu və konkret məfhumlara keçilir, bu keçid prosesində bir sıra məfhumlar digərindən çıxarılır və bu nəticə gerçəkliyin bu və digər sahəsində özünün bütövlüyünü tam ifadə etmir, çünki hər şey dəyişir və inkişaf edir. Buna baxmayaraq, bu metoddan fəlsəfədə, siyasi iqtisadda, dövlət və hüquq nəzəriyyəsində uğurla istifadə olunur.

Məfhumlar predmet və hadisələrin məzmununa aid olan əlamətlərin varlığından və yoxluğundan asılı olaraq müsbət və mənfiyə bölünür. Fikrin predmetlərində hər hansı keyfiyyətin, xassənin varlığı əks olunursa, bunlara müsbət məfhumlar deyilir. Mənfi məfhumlarda isə fikir cisimlərində həmin əlamətlərin yoxluğu əks olunur, bunlar mənfi əlamətlərdir. Məfhumların

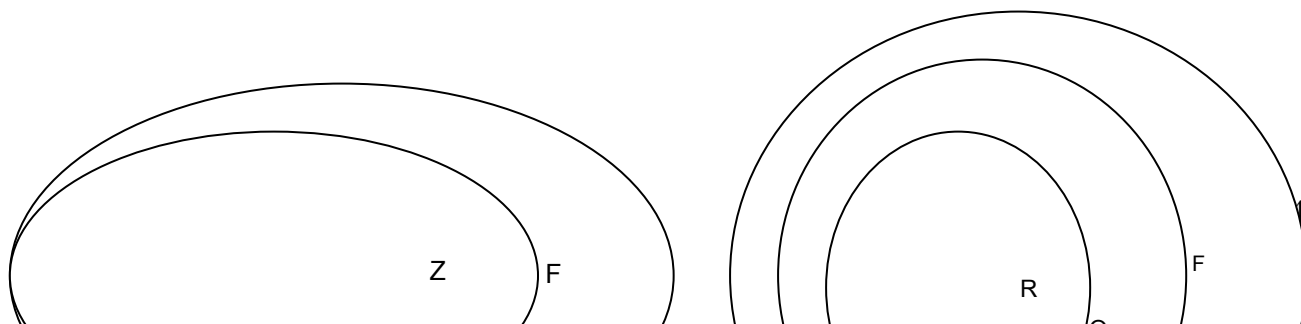
keyfiyyətə müsbət və mənfi dəyə iki növə ayrılmasının məntiqi əhəmiyyəti böyükdür, çünki bu məfhumları əks etdirən fikir predmetlərinin faktiki dəyərinə uyğunluğu ilə heç bir ümumiliyi yoxdur. Məsələn, günahkarlıq müsbət məfhumdur, lakin hadisə kimi inkaridir. Sərbəstlik inkari mənanı ifadə etsə də, bütövlükdə hadisə kimi müsbət məfhumdur. Müsbət və inkari məfhumlar arasında qarşılıqlı eynimənalı uyğun əlaqə vardır, başqa cür desək hər bir müsbət məfhum inkariyə uyğun gəlir və əksinə. Mənfi məfhumların məzmununu ona uyğun gələn müsbət məfhumların məzmununu bilmədən müəyyən etmək olmaz. Belə ki, dindar adam məfhumunun məzmununu bilmədən qeyri-dindar adam məfhumunun məzmununu müəyyən etmək çətindir. Müsbət və mənfi məfhumların məntiqi və faktiki xarakteristikası üst-üstə düşə bilər. Məsələn, xoşbəxtlik – bu söz həm məfhumu bildirir, həm də müsbət hadisədir, bədbəxtlik – əksinə, inkari məfhumdur. Eyni zamanda, eyni xassə, keyfiyyət həm müsbət, həm də mənfi məfhumlarla ifadə oluna bilər. Məsələn, qeyri-metal - mineral, cansız – ölü, asılı olmamaq – müstəqillik, bərabərhüquqlu – qeyri-bərabər hüquqlu, tamhüquqlu – hüquqsuz, qanunauyğunluq – qanunauyğunsuzluq və s.

Məfhumlarda fikirləşilən predmetlərin mövcudluğunun ayrılıqda olmasından və yaxud digər predmetlərlə əlaqəsinin asılılığından ibarət olaraq nisbi və mütləq məfhumlara da rast gəlirik. Əgər fikrimizdə digər predmetlərin mövcudluğu ilə əlaqəli predmet və hadisələr əks olunursa, bunlara nisbi məfhumlar deyilir, bunlar biri digərsiz fikirləşilmir. Bu məfhumlarda birinin mövcudluğu digərinin varlığını şərtləndirir. Mütləq məfhumlarda ayrıca mövcud olan predmetlər əks olunur, başqa cür desək, digər predmetlərlə əlaqəsi olmayan əşyalar, hadisələr fikirləşilir.

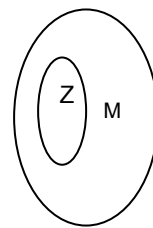
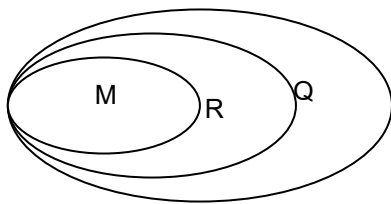
Bu və digər məfhumun hansı növə aid olmasını müəyyənləşdirmək, onun məntiqi xarakteristikasını vermək deməkdir. Hər bir məfhumun xarakteristikasını düzgün vermək təfəkkürün aydınlığı ilə bağlıdır. Məfhumların məntiqi xarakteristikası onların məzmun və həcmi aydınladımağa kömək edir, məfhumda ifadə olunan sözlərin daha dəqiq işlədilməsini nizama salır.

Sual 4. Məfhumların ümumiləşdirilməsi və məhdudlaşdırılması

Hər bir elm sahəsində geniş məfhum aparatından istifadə olunur. Onların məntiqi təhlilini vermək elmlərin səmərəli inkişafının zəruri şərtidir. Məfhumların məntiqi təhlilini vermək insanların praktiki fəaliyyətində və elmi idrakda geniş yayılmış məntiqi üsullardandır. Məfhumlarla əməliyyat aparmaq prosesində öz aralarında sıx əlaqədə olan əməliyyatlardan biri də onların ümumiləşdirilməsi və məhdudlaşdırılmasıdır. Bu proses məfhumun məzmun və həcmi arasında tətbiq edilən əks əlaqə qanununa əsaslanır. Təfəkkür praktikasında bəzən az həcmli məfhumlardan geniş (çox) həcmli məfhumlara (növdən cinsə) keçmək zərurəti yaranır ki, belə halda ümumiləşdirmələrdən istifadə olunur. Məfhumların ümumiləşdirilməsi elə məntiqi əməliyyatdır ki, onun köməyi ilə biz az həcmli məfhumlardan çox həcmliyə keçirik. Məfhumların məhdudlaşdırılması isə çox həcmliyə az həcmliyə, başqa cür desək, cinsdən növə məntiqi keçiddir. Lakin məfhumların ümumiləşdirilməsi və məhdudlaşdırılması sonsuz proses deyildir. Ümumiləşdirmənin son sərhəddi fəlsəfi sonsuz proses deyildir, ümumiləşdirmənin son sərhəddi fəlsəfi kateqoriyalardır, məhdudlaşdırma isə fərdi məfhumlarda qurtarır, onları növlərə ayırmaq olmaz. Məsələn, «Cəfərin saat oğurluğu», «oğurluq işi», «cinayət», «hüquq pozuntusu», nəhayət, «cəmiyyət üçün təhlükəli hadisə». Məhdudlaşdırmaya belə bir nümunə gətirək: varlıq, canlı varlıq, insan, alim, yunan alimi, «Analitika» əsərinin müəllifi. Ümumiləşdirmə və məhdudlaşdırmanı Eyler dairələri ilə aşağıdakı şəkildə göstərmək olar:

Elmlərin tarixi fikrin bu cür gedişinə dair çoxlu nümunələrlə doludur. «Ədəd» məfhumunu nəzərdən keçirək. Əvvəlcə bu məfhum ancaq bütöv ədədləri əhatə edirdi, onun məzmununu tək ədədlərin cəmi təşkil edirdi, sonralar kəsr, inkari, irasional və digər ədədlər də bu məfhumda daxil olur, bütöv ədədlərin əlamətləri istisna edilməklə, «ədəd» məfhumu yaranır. Unutmamalıyıq ki, hər bir ümumiləşdirilmə və məhdudlaşdırmanın sərhəddi fəlsəfi kateqoriyalardır ki, onların cinsi yoxdur. Fəlsəfədə varlıq, hərəkət, məkan, zaman, mahiyyət, hadisə və s., xüsusi elmlərdə element (kimyada), həyat (biologiyada), cəmiyyət (sosial elmlərdə), hüquq (hüquqşünaslıqda) və s.

Məfhumların ümumiləşdirilməsi və məhdudlaşdırılması əməliyyatı təfəkkür praktikasında tez-tez tətbiq olunur. Az həcmli məfhumlardan digər geniş həcmli məfhumlara keçərkən, fikrin predmetini dəqiqləşdiririk, bununla da təfəkkürün müəyyənliyinə və məntiqliyinə nail oluruq. Müstəntiq müəyyən etdikdə ki, bu iş cinayət işidir, o dəqiqə onun təsərrüfat cinayəti olması əlamətini aşkara çıxarır, sonrakı əlavə istintaq prosesində müəyyən maddə ilə həmin cinayətin dərəcəsini müəyyənləşdirir (məsələn, alıcının aldadılması əlamətini aşkara çıxarır). Beləliklə, məfhumun məhdudlaşdırılmasında fikir prosesi cinsdən növə, təkçəyə (iş, cinayət, təsərrüfat cinayəti, alıcıların aldadılması, A.Məmmədovun aldadılması) doğru gedir.

Məfhumların ümumiləşdirilməsi və məhdudlaşdırılması doğru və yalan da ola bilər. Əgər fikir ardıcıl olaraq növdən cinsə, cinsdən növə doğru gedərsə, onda

buna doğru ümumiləşdirmə və məhdudlaşdırma deyilir. Deyilən ardıcılıq pozularsa, onda yanlış ümumiləşdirmələr və məhdudlaşdırmalar alınacaqdır.

«M.Rüstəmlinin əmək hüququ», «əmək hüququ», «hüquqi inspeksiya», «inspeksiya» - bu cür ümumiləşdirmə doğrudur, çünki növ məfhumlarından birbaşa geniş həcmli məfhumlara keçilir. «Əmək kollektivi şurası» məfhumundan «əmək kollektivi»nə keçdikdə, o dəqiqə yanlış ümumiləşdirmə alınır, çünki bunun cinsi əmək kollektivi yox, «kollektiv şura», yaxud «şura» məfhumu olmalıdır. «Əmək kollektivi» BDU-nun «müəllim kollektivi» məfhumuna münasibətdə cinsi bildirir. Məfhumların məhdudlaşdırılması ardıcıl zəncir kimi də gedə bilər. Məsələn, hüquq, quldarlıq hüququ, Roma hüququ, Roma vətəndaş hüququ – imperiya dövründə Roma vətəndaş hüququ düzgün məhdudlaşdırmaya konkret nümunədir. Lakin, qanunvericilik, fəaliyyətdə olan qanunvericilik, cinayət, zorakı cinayət, məzuniyyət, pulu ödənilmiş məzuniyyət, illik məzuniyyət, ictimai sığorta, sığorta nazirliyi və b. kimi məhdudlaşdırmalar real prosesi düzgün əks etdirmir. Məfhumlar üzərində aparılan bu əməliyyat insanın əldə etdiyi bilikləri möhkəmləndirir, təfəkkür prosesinin məntiqliyinə xidmət edir. Bu cəhətdən məfhumların düzgün işlədilməsinin və idrakda tətbiqinin rolu əvəzsizdir. Bunu, xüsusilə hüquqi praktikada nəzərə almaq vacib məsələdir. Məsələn, heç cürə demək olmaz ki, qanuni hüquq, qanuni cinayət. Onda belə çıxır ki, guya qanunsuz hüquq da, qanunsuz cinayət də vardır. Buna görə də hər bir məfhumun ümumiləşdirilməsi və məhdudlaşdırılması prosesində əks əlaqə qanununa ciddi riayət olunmalıdır.

Sual 5. Məfhumun tərifi

Məfhumların məntiqi strukturunu səciyyələndirərkən, qeyd etmişdik ki, hər bir məfhum məzmun və həcmdən ibarətdir. Lakin bunların qarşılıqlı əlaqəsi çox vaxt dəqiq açılmır, bu əlaqə məfhumun söz cildi arxasında gizli qalır. Buna görə də təfəkkür praktikasında predmet və hadisələrin dərinə dərk etmələrinə onların

məzmun və həcmi açmağa ciddi zərurət duyulur ki, belə intellektual-nitqi əməliyyatlardan tərif və bölgünü göstərmək olar.

Bütün fikir əməliyyatları kimi, məfhumlara tərif verməyin özünün də müəyyən mənşəyi vardır. İnsanlar gerçəklikdəki hadisələri öyrənərkən, bəzi predmetləri digərlərindən ayırır, onların sərhədlərini müəyyənləşdirir, məzmununu aşkara çıxartmaq məqsədilə tərifdən istifadə etməli olmuşlar. Bu fəaliyyət bu və digər formada milyard dəfələrlə təkrar olunaraq, insan şüurunda əks olunmuş və möhkəmlənərək, ona uyğun gələn əqli əməliyyat kimi formalaşmışdır. Hər bir elmin məzmununu öyrənməkdə tərifdən istifadə olunur. **Tərif elə intellektual-nitqi əməliyyatdır ki, onun vasitəsilə məfhumların məzmunu açılır.** Bu əməliyyata çox vaxt definisiya da (latınca son, sərhəd deməkdir) deyilir. Məsələn, Konstitusiya məfhumuna tərif verək: «Konstitusiya – dövlətin ictimai və siyasi quruluşunu müəyyən edən əsas qanundur». Burada konstitusiya məfhumunun məzmunu açılır, ictimai həyat hadisəsi kimi konstitusiyanın mahiyyəti nəzərdən keçirilir. Bilirik ki, məfhum sözlərlə ifadə olunur, onda məfhumun tərifini onunla yanaşı, özünün mənasının açılmasıdır. Verilmiş tərifdə mənası açılan «konstitusiya» sözüdür. Hər cür məfhumun məzmununu gerçəklikdəki predmet və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətləri təşkil edir, onda məfhumu tərif vermək, ona uyğun gələn predmetin mahiyyətinin açılmasıdır. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, hər cür tərifdə predmetin, hadisənin mahiyyəti bütün incəliklərinə qədər açılmaz, çünki hər şey dəyişmə və inkişaf prosesində olduğundan, predmetin yeni xassələri, tərəfləri aşkara çıxa bilər. Bu baxımdan sözün məhdud və geniş mənasında verilən tərifləri də fərqləndirmək olar. Ümumiyyətlə, predmetin hər cür mənalandırılmasını nəzərdən keçirmək olar: gümüş metaldır, at canlıdır, məfhum fikirdir. Bu ifadələrdə tərif sözün geniş mənasında götürülür və dolğun tərif adlandırmaq olmaz. Bu barədə tərifin qaydalarının təhlilində bir daha izahat veriləcəkdir. Hələlik bizi maraqlandıran bu məntiqi əməliyyatın (tərifin) təfəkkürümüzdə mövcudluğu məsələsidir. Bilirik ki, məfhumların əsasında keyfiyyət müəyyənliyinə malik olan predmet və hadisələrin varlığı durur, tərifində obyektiv

əsasını məhz gerçəklikdəki predmetlərin bu keyfiyyət müəyyənliyinin özü təşkil edir. Son nəticədə tərif belə bir suala cavab verir: «Bu predmet nədir?».

Sadə həqiqətdir ki, bədii əsərlərdə, kinoda tərifə heç bir ehtiyac yoxdur, digər tərəfdən təcrübədən məzmunu bizə məlum olan bir çox məfhumlara da tərif verməyin əhəmiyyəti yoxdur. Lakin, tədris işində, elmi-tədqiqat prosesində tərifsiz keçinmək qeyri-mümkündür. Onda sual oluna bilər ki, hansı hallarda tərifə zərurət yaranır? Tərifin məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı hallarda tərifə ciddi ehtiyac vardır:

1. predmetin mahiyyətinin dərk olunmasında nəticə çıxarmağa ehtiyac yarandıqda, tərifdən geniş istifadə olunur. Məsələn, alim ictimai hadisə kimi «huquq» məfhumunu tədqiq edərək, yekunda hüquqa belə bir tərif verir ki, «hüquq dövlət tərəfindən müəyyən və təsdiq edilmiş və onun məcburi qüvvəsi təmin olunmuş insanın davranış normalarının məcmusudur».

2. tədris prosesində işlədilən, mənası dinləyici və oxuculara məlum olmayan məfhumlara rast gəldikdə (məsələn, qanun, məntiqi forma, məfhum, hökm, məzmun və s.) onlara tərif verməyə zərurət duyulur.

3. Elmi dövriyyəyə, adi həyata yeni söz daxil olduqda, yaxud məlum söz yeni mənada işləndikdə, tərif vermək zəruridir. Əgər hər hansı bir mühazirəçi öz çıxışında iqrar etsə ki, hüquqşünaslara hüquqi və məntiqi savadla yanaşı, sosial savad da lazımdır, bu iki söz birləşməsi dinləyicilərə məlumdursa, üçüncü aydın deyilsə, o vaxt sosial savad məfhumuna tərif vermək tələb olunur. Sosial savad məfhumu altında ictimai inkişafın qanunauyğunluqları haqqında bilik, başqa cür desək, cəmiyyətdə baş verən hadisələri təhlil etmək və düzgün məntiqi nəticələr çıxarmaq bacarığı başa düşülür.

Çox vaxt təfəkkür praktikasında məfhumun funksiyalarını və strukturunu layiqincə qiymətləndirmirlər. Məfhumların idrak prosesində rolu hər şeydən əvvəl onun mahiyyətindən törəyir. Tərif vermək elə bir məntiqi əməliyyatdır ki, onun köməyi ilə mühakimə prosesində işlədilən məfhumların aydınlığını, birmənalılığını, müəyyənliyini təmin edirik.

Tərif mühakimə prosesində iki mühüm funksiyanı yerinə yetirir:

1. onun idrak funksiyası. Predmet və hadisələrə verilən təriflərdə insanın idraki, mücərrədləşdirici fəaliyyətinin daha çox ümumi nəticələri möhkəmləndirilir. Eyni zamanda, təriflər predmet və hadisələrin sonrakı dərkinə, onları anlamağın əsasına xidmət edir.

2. tərifin kommunikativ (əlaqə, ünsiyyət) funksiyası vardır, bu o deməkdir ki, ünsiyyət prosesində əldə olunmuş biliklər tərif formasında digərlərinə verilir və tərifin köməyi ilə məfhumların qarışdırılmasının qarşısı alınır, qarşılıqlı anlaşmaya nail olunur, bununla da nəsillərin mənəvi əlaqəsi həyata keçirilir.

Məfhumun hər iki funksiyası öz aralarında sıx əlaqədardır. İdrakın özü sosial prosesdir. Bu proses insanların birgə praktiki fəaliyyətinin gedişində, onların bir-biri ilə ünsiyyəti prosesində həyata keçirilir. Ünsiyyət isə idrak nəticəsində əldə olunmuş biliklərin mübadiləsini və onların sözlərdə, təriflərdə möhkəmlənməsini nəzərdə tutur. İnsanın həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində tərif eyni cür rol oynamır. Biz gündəlik ünsiyyət prosesində tərifə az-az müraciət edirik, çünki kinoda, bədii ədəbiyyatda, kütləvi informasiya vasitələrində tərifdən az istifadə olunur, burada tərif əvəz edən bir sıra məntiqi üsullardan (təsvir, müqayisə, xarakteristika və s.) istifadə olunur.

Məfhumun işlədilməsində dilçilərdən, jurnalistlərdən, xüsusilə də hüquqşünaslardan daha çox diqqətlik və dəqiqlik tələb olunur, çünki onlar tərifdən xüsusilə geniş istifadə edirlər, jurnalistin hər bir ifadəsi məntiqə söykənməlidir. Hüquqşünaslıqda bir çox qanunverici aktlar tərifdən başlayır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində ümumiyyətlə cinayətin və onun ayrı-ayrı növlərinin (qarət, oğurluq, quldurluq, adam öldürmə, dələduzluq və s.) tərifləri verilir. Hüquqi praktikada xarici valyuta, valyuta qiymətləri, valyuta əməliyyatları və s. kimi məfhumların tərifini vermədən onların məzmununu aşkara çıxarmaq qeyri-mümkündür.

Elmin müxtəlif sahələrində tərifin əhəmiyyəti çoxdur, onu heç cür inkar etmək olmaz, lakin idrak prosesində onun rolunu həddindən çox şişirtmək də olmaz, bu da onun mahiyyətindən irəli gəlir.

Əvvəla, tərifdə predmet və hadisənin bütün xassələri, əlaqələri, vasitəliliyi aşkara çıxarılmır, ancaq onun ümumi, mühüm əlamətləri, konkret predmetləri digərlərindən fərqləndirən zəruri xassələri tədqiq olunur. Predmet və hadisələr haqqında geniş biliklər toplusu tərifdən kənar qalır. İkincisi, məfhumda əks olunan predmetin mahiyyəti inkişaf prosesində onun təzahür formalarının özlərinin mürəkkəb və ali formalarla əvəz olunmasına qədərki dövrdə dəyişməz qalır. Lakin bunu yalan tərif kimi də inkar etmək olmaz. Əslində tərif predmeti anlamağın əsasıdır, lakin onun haqqında bütün biliklər deyildir. Gerçəklikdə hər bir şey dəyişdiyinə və inkişaf etdiyinə görə tərif də dəyişir, təkmilləşir və bu kimi biliklərin inkişafı nəticəsində dəqiq, dolğun tərifə çevrilir. «Hüquq» məfhumunu yada salaq. Cəmiyyətin inkişafı ilə bu məfhumla verilən tərif də müxtəlif dövrlərdə dəyişmiş və mükəmməlləşmişdir, bu ictimai hadisə haqqında bizim bütün biliklərimizin zənginliyi saysız-hesabsız kitablarda və məqalələrdə öz ifadəsini tapır.

Tərifin məzmununu, onun növ müxtəlifliklərini və qaydalarını ətraflı bilmək məqsədilə birinci növbədə onun strukturunu (quruluşunu) təhlil etmək lazımdır. Bu strukturun izahı tərifin və onun funksiyalarının təbiətindən irəli gəlir.

Hər bir tərif özü ilə sıx əlaqəli olan iki elementdən (tərif verilən və tərif verən) ibarətdir. Tərif verilən məfhum odur ki, tərif prosesində onun məzmununu açılır. Tərifdə predmetin, məfhumun, yaxud da sözün məzmununu aşkara çıxarılır. Tərif verilənin məzmununu təşkil edən ümumi və mühüm əlamətlərə xidmət edən məfhum (söz birləşməsi) isə tərif verən adlanır. «Məfhum predmet və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətlərini əks etdirən fikirdir» hökmündə «məfhum» termini tərif veriləni, «predmet və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətini əks etdirən fikir» isə tərif verəndir. Azərbaycan dilində dir, dır, dur, dür və s. kimi şəkilçilər «tərif verilən» və «tərif verən» məfhumu arasındakı məntiqi əlaqəni ifadə edir. Bu şəkilçilər tərifin tərkib hissələrinin qarşılıqlı eyniyyəti əlaqəsini qəti müəyyən edir. «Tərif verən» və «tərif verilən» məfhumları çox vaxt qısaldılmış şəkildə simvolik formula ilə belə göstərilir: $D_{fd}=D_{fns}$. Burada D_{fd} (lat. definiendum) tərif verilən,

Dfns (lat. definiens) tərif verəndir, = eyniyyət işarəsidir (bəzən = bərabərlik işarəsi də deyilir).

Predmet və hadisələrin məzmununu açmaq məqsədilə məfhuma müxtəlif üsullarla tərif verilir, bəzən də buna məfhuma tərif verməyin növləri də deyilir.

Məntiq kitablarının əksəriyyətində məfhuma tərif verməyin üç növü:

1. əlamətləri göstərməklə verilən tərif (morfoloji tərif də adlanır);
2. cinsi, növ göstərməklə verilən tərif (bioloji tərif);
3. predmet və hadisələrin mənşəyini, kökünü və yaranmasını ifadə etməklə verilən tərif (genetik tərif) qeyd edirlər.

Biz bu bölgünün reallığı inkar etmək fikrində deyilik, lakin bu bölgü tərifin növ müxtəlifliklərini tamamilə ehtiva etmir. Predmet və hadisələrin əlamətlərini göstərməklə verilən tərif daha geniş yayılmışdır. Bu tərifdə predmetə aid olan ümumi və mühüm əlamətlər fikirdə ifadə olunmaqla, onun məzmunu açılır. Məsələn, «insan» məfhumuna tərif verdikdə, onu digər canlılar sinfindən bu cür fərqləndiririk ki, insan əmək qabiliyyəti, nitqi olan və mühakimə yürüdən canlı varlıqdır və yaxud millət – dil, ərazi, iqtisadi həyat və mənəviyyət birliyini özündə ehtiva edən insanların tarixən yaranmış ictimai birlik formasıdır.

Bu tərifin tətbiq sahəsi geniş olsa da, bir sıra qüsurları vardır. Əvvəla, predmetlərin əlamətləri çoxdur, onların hamısını əhatə etmək, aşkara çıxarmaq olmur, ikincisi, bəzən mühüm və zəruri əlamətləri qeyri-mühümdən, təsadüfdən ayırmaq, yaxud da onları seçmək, qruplaşdırmaq vaxt aparır. Üçüncüsü, predmet və hadisələrin əlamətlərinin kəmiyyətinin sadəcə olaraq hesablanması bizi konkret məfhumun mahiyyətini müəyyənləşdirməkdən uzaqlaşdırır.

Tərif verilən məfhumun xarakterinə görə bütün cürbəcür təriflər əsas növə - real və nominala ayrılır ki, bunlardan hər biri təfəkkürdə müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir.

Məfhuma uyğun olaraq fikrimizdə əks olunan predmetlərin özünə verilən tərif real tərifdir. Məntiqə, konstitusiyaya, trapesiyaya verilən təriflər realdır. Ensiklopediyalarda və ona uyğun gələn spesifik lüğətlərdə real təriflərin nümunələrinə tez-tez rast gəlmək olar.

Nominal tərifdə (lat. nomen – ad) hər şeydən əvvəl, predmetin adını bildirən sözün özünün mənası açılır. Buna çox vaxt etimoloji, yaxud da ad tərifı də deyilir. Nominal tərifdə çox vaxt sözün mürəkkəb təsvirini qısaltılmış formada ifadə edən müəyyən terminin elmə daxil olması ifadə olunur. Kimyada «izotoplar» dedikdə, nüvələrinin yükü eyni olan və atom çəkirlərinə görə fərqlənən kimyəvi elementlər nəzərdə tutulur. Bu fikirdə Mendeleeyevin dövrü sistemində eyni yer tutan izotoplar termininin yaranması, onun etimologiyası ifadə olunur. Bu terminin məzmununu açmaq tələb olunarsa, onda ona belə tərif vermək olar ki, izotoplar müxtəlif atom çəkirlərinə malik olan kimyəvi elementlərin növ müxtəlifliyidir. Nominal tərifə aid bir neçə nümunə göstərək: metod (yunanca – metodos sözündəndir) yol, şərh üsulu, yaxud tədqiqat üsulu deməkdir. Teologiya (telos – məqsəd, loqos – söz, təlim) təbiət hadisələrinin inkişafındakı məqsəduyğunluq haqqında dini təlimdir. Kosmonavtika – kosmik uçuşların həyata keçirilməsi ilə əlaqəli olan kompleks məsələləri öyrənən elmin yeni sahəsidir. Valyuta – müəyyən dövlətin hazır pul işarələrinin məcmusudur, yaxud başqa ölkələrdə olan hazır xarici pullardır, yaxud da kredit sənədləridir.

Misallardan aşkar olur ki, nominal və real tərifin strukturu eynidir. Bu o deməkdir ki, bu bölgü tərifin struktur xüsusiyyətlərinin xarakteristikasına aid deyil. Tərifin növü orada güdülən məqsədlə müəyyənləşdirilir. Əgər nominal tərifdə müəyyən sözlərlə ifadə olunan predmetlərin mənası araşdırılırsa, onda bu real tərifə daxildir. Nominal tərifin nümunələrinə izahlı lüğətlərdə daha çox rast gəlinir.

Tərifin real və nominala bölgüsünün özü nisbi səciyyə daşıyır, çünki real tərif nominal forma kəsb edə bilər: «Konstitusiyaya əsas qanundur», «Fəlsəfə hikmətsevərlik elmidir» və s. Nominal tərifin özü də real forma kəsb edə bilər: «Hüququ dövlət – dövlətdir», «Fəlsəfə – təbiət, cəmiyyət və təfəkkürün ümumi qanunları haqqında biliklər sistemidir», «Metod – təbiət və cəmiyyət hadisələrinin dərk olunması və dəyişdirilməsində insanın istifadə etdiyi müxtəlif vasitə və üsulların məcmusudur» və s. real və nominal təriflər bir-birinə çevrilir, lakin çox vaxt nominal tərifdə predmetin mühüm əlamətləri göstərilə də, onun məzmunu açılmaz. Məsələn, «məntiq» termini latınca «loqos» sözündəndir ki, bu da söz,

zəka, qanunauyğunluq deməkdir. Real və nominal tərif bir-birindən terminin mənasını aydınlaşdırmaq, yaxud da predmetin mühüm əlamətlərini izah etmək məsələlərinə görə fərqlənir. Gətirilən nümunələr sübut edir ki, tərifin bu növləri dialektik vəhdət təşkil edir, müəyyən şərait və münasibətdə biri digərinə çevrilir.

Məntiq kitablarının çoxunda aydın və aydın olmayan təriflərin fərqləndirilməsi məsələsinə də təsadüf edirik, lakin bunları tərifin növləri kimi izah etmək olmaz, çünki bütün təriflər məzmunundan asılı olaraq doğru və yalan ola bilər. Aydın təriflərdə predmet və hadisənin məzmunu açılır, bu məzmun gerçəkliyə uyğun olmalıdır, aydın olmayan təriflərdə isə məzmun dəqiq ifadə olunmur, yaxud da predmetin məzmunu təhrif olunur. Aydın tərifin əsas növlərindən biri cinsi, növü və növü fərqi göstərməklə verilən tərifdir ki, bu daha geniş yayılmışdır. Bu onunla izah olunur ki, cins-növ əlaqələri universal xarakter daşıyır. Tərifin bu formalarının yaradılması insan aqlının ən yüksək nailiyyətidir və predmetin müəyyənliyini aşkara çıxarmağın daha faydalı üsuludur. Elmi məfhumların əksəriyyətinə cins və növü fərqi göstərməklə tərif verilir. Bir neçə nümunə gətirək: «Trapeziya – ikitərəfli paralel, iki tərəfi paralel olmayan dördbucaqlıdır», «Məfhum – predmet və hadisələrin ümumi, mühüm xassələrinin və əlaqələrinin beynimizdə inikası olan fikirdir, təfəkkür formasıdır», «Oğurluq – başqasının əmlakının gizli surətdə mənimsənilməsidir» və s. Bunlardan sonuncunu təhlil edək. Burada oğurluq özündən geniş olan yaxın cinsə – «başqasının əmlakını mənimsəmək» məfhumuna daxil edilir, başqasının əmlakını mənimsəmək – cinsi, oğurluq – növü, gizli yolla – bu isə növü fərqi bildirir. Bu yolla oğurluğu digər cinayət növlərindən asanlıqla fərqləndirmək olur. Başqa bir nümunə gətirmək olar: «Qarət – başqasının əmlakını güc tətbiq etmədən açıq şəkildə mənimsəməkdir». Burada yaxın cins – «başqasının əmlakını mənimsəmək» məfhumudur, oğurluqdan növü fərqi isə ikidir: birincisi, «açıq şəkildə», ikincisi isə – quldurluqdan fərqli olaraq «güç tətbiq etməmək»dir.

Cinsi və növü göstərməklə verilən tərif geniş yayılsa da, onun çoxlu növ müxtəliflikləri vardır ki, bunlardan bir neçəsini göstərmək olar:

a) genetik tərif. Predmet və hadisələrin mənşəyini göstərməklə verilən tərif genetik tərif adlanır (lat. genesis – mənşə, mənbə deməkdir). Bu tərifdən ən çox həndəsədə (dairəyə, kürəyə, konusa və s. fiqurlara verilən təriflər), kimyada və digər elmlərdə istifadə olunur. İctimai elmlərdə bu təriflərdən geniş istifadə etmək olmur, çünki sosial hadisələrin yaranması prosesi son dərəcə mürəkkəbdir, onları qısaca ifadə etmək çətindir. Bu tərifin təfəkkür prosesində əhəmiyyəti çoxdur, çünki onlardan elmi biliklərin yaranmasında geniş istifadə olunur. Genetik tərif də quruluşca bioloji tərifə oxşardır, burada da tərif verilən və tərif verən məfhumlardan istifadə olunur. Məsələn, «Sovet dövləti fəhlə və kəndli sinfi başda olmaqla, 1917-ci il oktyabr inqilabı nəticəsində çoxluğun azlıq üzərində yaradılmış hökmranlığıdır». Hüquqi praktikada hüququn mənbələri ilə əlaqəli olan adət, ənənə və s. kimi məfhumlara verilən təriflər də genetik tərifə aiddir.

b) mahiyyətin tərifi (yaxud, predmetin keyfiyyət tərifi). Bu tərif bütün elmlərdə (təbiətşünaslıq və ictimai elmlərdə) geniş tətbiq olunur. Mahiyyət tərifində predmetin, hadisənin mahiyyəti, onun təbiəti, yaxud keyfiyyəti aşkara çıxarılır. Həyatın özünə, cəmiyyətə, insana, hüquqa, dövlətə, qanuna və başqa hadisələrə verilən təriflər bu cür xarakter daşıyır.

c) funksional tərif. Burada predmetin vəzifəsi, onun rolu və funksiyaları aşkara çıxarılır. İnsanın bu və ya digər tələbatlarını ödəmək üçün yaratdığı əmək vasitələrinə, cihazlara və başqa əşyalara verilən çoxlu təriflər buna əyani nümunədir. Məsələn, manometr – havanın təzyiqini ölçən cihazdır, spidometr gedilən məsafəni və sürəti ölçən cihazdır. Hüquqi sahədə kollektiv müqavilə məfhumuna verilən tərifi də buna aid etmək olar. Kollektiv müqavilə – sahibkarlarla işçilər arasında müəssisələrdə, idarələrdə, təşkilatlarda əmək, sosial-iqtisadi və peşə əlaqələrini nizamlayan hüquqi aktdır.

ç) struktur tərif (yaxud, tərkibə görə tərif). Struktur tərifdə sistemin elementləri hər hansı cinsin növləri, yaxud bütövün hissələri aşkara çıxarılır. Siyasi sistem məfhumuna tərif verdikdə, iqrar edilir ki, siyasi sistemlər – dövlət və qeyri-dövlət, partiyalı və qeyri-partiyalı təşkilat və idarələrin məcmusudur. Maraqlıdır ki, biz tərifin bu növ müxtəlifliklərindən hər dəqiqə təmiz şəkildə istifadə edə

bilmirik, çox vaxt qarışıq təriflərə də təsadüf edirik, burada genetik, mahiyyət, funksional və digər tərifin ünsürləri kompleks şəkildə tərifdə ehtiva olunur. Məsələn, hüquqi qanun – bilavasitə xalqın iradəsini izah edən və daha çox vacib ictimai münasibətləri nizamlayan ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının nümayəndələri tərəfindən qəbul edilən normativ aktdır.

Yaxın cinsi və növü fərqi göstərməklə verilən tərif geniş yayılsa da, hər halda onu universal tərif adlandırmaq o qədər də real deyildir, tələbə, millət və b. kimi məfhumlara verilən təriflər də kompleks təriflərə daxildir. Fərdi və ümumi məfhumlara (fəlsəfi kateqoriyalara) bioloji tərif tətbiq etmək olmur, çünki onların cinsi və növü yoxdur. Belə hallarda əlaqəli (yaxud əksliklər vasitəsilə) tərifdən istifadə edilir, bir məfhumun digərinə münasibətini göstərməklə tərif verilir, lakin məzmun dolğun formada açılmır, tərif verənin də izaha ehtiyacı duyulur. Məsələn, «Azadlıq – zərurətin dərk olunmasıdır», «Şüur – yüksək təşəkküllü materiyanın xassəsidir», «Vicdan – insanın daxili hakimidir», «Forma – məzmunun mövcudluq və ifadə üsuludur», «Təsadüf – zərurətin təzahür formasıdır, yaxud onun tamamlanmasıdır» və s. Fərdi məfhumlara da tərif vermək mümkün olmadıqda, təsvir, müqayisə, səciyyələndirmə və b. kimi üsullardan istifadə olunur. Aydın olmayan tərifin əsas növləri aşağıdakılardır:

1. kontekstual;
2. induktiv;
3. aksiomatik.

Kontekstual tərifdə terminin mənası kontekst mülahizələrin məcmusu ilə izah olunur. Bu tərifdən məlum olmayan terminin mənası lüğətə müraciət etmədən oxunmuş parçanın (mətnin) özündən çıxarılır. Hər hansı terminin düzgün izah olunması və anlaşılması üçün onu kontekstdə, yəni daxil olduğu mətn içərisində öyrənmək tələb olunur.

İnduktiv tərifdə elmi nəzəriyyələrin çıxış obyektlərindən istifadə olunur və onlara müəyyən əməliyyatları tətbiq etməklə, bu nəzəriyyələrin yeni obyektləri yaradılır. Riyaziyyatda natural ədədlərin tərfi, riyazi məntiqdə istifadə olunan formullar buna nümunədir.

Aksiomatik tərifdə fikir və mülahizələrimizin doğruluğu aksiomlar vasitəsilə ifadə olunur. Həndəsədə nöqtə, düz xətt, paralel xətt və digər məfhumlara verilən təriflər aksiomatik tərif adlanır. Sillogizmin fiqurları, onların qaydaları, tam və natamam induksiyanın özü də aksiom xarakteri daşıyır. Bu tərifin (metodun) müxtəlif elmlərin (xüsusilə, fizika, mexanika, riyaziyyat və s.) inkişafında əhəmiyyəti daha çoxdur. Müxtəlif nəzəriyyələrin məntiqi quruluşunu ancaq aksiomatik metod əsasında hərtərəfli açmaq mümkündür. Aksiomatik metodun tətbiqi mülahizələrimizin gedishinə daha yaxşı nəzarət etməyə imkan verir, yeni qanunauyğunluqları tətbiq etməyə, əvvəllər bir-birindən ayrı salınan məfhum və nəzəriyyələrin əlaqəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Biz elmdə və gündəlik həyatda hər addımda bir predmeti digərindən, onunla qarışıq olan predmetlərdən fərqləndirmək və güman edilən predmetlərdən hansı əlamətlərə görə fərqlənməsi hallarına tez-tez rast gəlirik (məsələn, bir kimyəvi elementi, bir cihazı digərlərindən fərqləndirmək istərkən). Buna görə də gerçəkliyin bəzi predmet və hadisələrinin digərlərindən fərqləndirilməsi tərifin mühüm məsələsidir, lakin bu predmetin digərindən ayrılması məsələsi hələlik tərif əməliyyatını təşkil etmir. Tərifdə eyni zamanda başqa bir məsələ də, məhz tərifin həddlərində fərqləndirilən predmetin məzmununu tam aşkara çıxarmaq izlənilir. Beləliklə, bir tərifdə iki məsələni həll edirik:

1. tərif verilən predmeti onunla qarışıq olan digər predmetlərdən fərqləndiririk;
2. tərif verilən predmetin məzmununu açırıq.

Qeyd etdiyimiz bu iki cəhət idrak prosesində vacib yer tutur, çünki məfhumlara verilən tərifin düzgünlüyünü yoxlamaq üçün tərif verilən məfhumla tərif verənin qarşılıqlı əlaqəsini, münasibətini bilməyin zəruri əhəmiyyəti vardır. Bunları bilmək məqsədilə tərifin bir sıra qaydalarından istifadə olunur. Bu qaydaları bilmək və ona əməl etməklə mühakimə prosesində yol verilə biləcək bir çox məntiqi səhvlərin, yanlışlıqların qarşısını ala bilərik. Bu baxımdan tərifin qaydalarının konkret şərhinə ehtiyac vardır.

Sual 6. Tərifin qaydaları

Hər bir tərif məzmunca həqiqi, struktur və yaxud formasına görə doğru olmalıdır. Tərifin həqiqiliyi onda ifadə olunan əlamətə uyğun gələn predmet və hadisələrin həqiqi xassələri, tərəfləri ilə müəyyən olunursa, onda onun doğruluğu tərifin elementlərinin düzgün əlaqələndirilməsindən asılıdır. Tərifin strukturu, onun həqiqiliyi bir sıra məntiqi qaydalarla nizamlanır. Bir çox kitablarda tərifin yeddi qaydasından söhbət gedir, bəzən üç, dörd qaydanın olması da göstərilir. Tərifin aşağıdakı qaydaları daha dəqiqdir. Tərifin qurulmasının bu xüsusi qaydaları onun mahiyyəti, funksiyaları və strukturundan irəli gəlir.

1. hər bir tərif mütənasib olmalıdır, başqa cür desək, tərif verilən məfhumun həcmi tərif verənin həcminə bərabər olmalıdır. Bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək: məfhum predmet və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətlərini əks etdirən fikirdir, romb bütün tərəfləri bərabər olan paraleloqramdır, nitq insanlar arasında dil vasitəsilə həyata keçirilən fikir mübadiləsi və ünsiyyət vasitəsidir və s. Bunların hamısı mütənasib tərifdir, çünki tərif verilən məfhumla tərif verənin həcmi bərabərdir, bunların yerini dəyişdikdə, həcm, məna dəyişmir, heç bir yanlışlığa səbəb olmur, bu məfhumlar eyni mənalıdır, bunları simvolik hərflərlə də göstərmək olar: $M=Qr$, M – tərif verilən məfhum, Qr – tərif verəni əks etdirir, onda yerini dəyişib iqrar edirik ki, $Qr=M$. Tərifin mütənasibliyi onun həqiqiliyini bildirir. Hər bir tərifin də əsas məqsədi müəyyən qrup predmet və hadisələri digərlərindən fərqləndirmək və aralarındakı sərhədi dəqiqləşdirməkdir.

Əgər tərifdə mütənasiblik pozularsa, onda iki cür məntiqi səhv alınır:

1. həddindən geniş tərif. Əgər biz desək ki, məfhum predmetin əlamətləri haqqında fikirdir, yaxud oğurluq başqasının əmlakını mənimsəməkdir, bunlar geniş tərifdir, çünki burada ümumi və mühüm əlamətlər, o cümlədən oğurluğun gizli olması əlaməti göstərilmir, bu tərifdə qarət də, quldurluq da, dələduzluq da və s. ifadə olunur. Halbuki bunlar müxtəlif fikir formalarıdır, cinayətin ayrı-ayrı növləridir.

2. həddindən məhdud tərif. Burada tərif verənin həcmi tərif veriləndən az götürülür. Desək ki, oğurluq başqasının saatını gizli surətdə mənimsəməkdir, onda belə tərif məhduddur, çünki oğurluğun bütün mümkün növlərini əhatə etmir və yaxud məntiq fikrin qanunları haqqında elmdir. Tərifdə alınan səhvləri simvollarla da göstərmək olar:

a) $M < R_n$;

b) $M > R_n$.

2. tərif dəqiq və aydın olmalıdır. Bu qayda onu ifadə edir ki, tərifdə bizə məlum olan xassə və əlamətlər götürülməlidir, çoxmənalığa yol verilməməlidir, tərifdə bədii obrazlı vasitələrdən (metafora və müqayisə) istifadə etmək münasib sayılmır. Doğrudur, obrazlı vasitələr nitqi zənginləşdirir, ona canlılıq verir, qarşılıqlı anlaşmaya səbəb olur. Lakin, predmet və hadisələrin məzmununu dəqiq əks etdirmir, bu cəhətdən bədii vasitələr elmi təriflər üçün faydalı deyildir. Məsələn, artilleriya – müharibənin allahıdır, piyada qoşun – səhranın şahıdır, pələng – meşənin allahıdır, kişi - evin hakimidir, dəvə – səhra gəmisidir və b. kimi hökmlər tərifi ifadə etmir, çünki bunların vasitəsilə müəyyən predmeti ona oxşar olanlardan fərqləndirmək olmur, hadisələrin mahiyyəti açılmır. İnsan – canlı varlıqdır, tələbə – təhsil alandır, millət – insanların tarixi birlik formasıdır, sinif – insan qrupunun biri digərini istismar etməsidir və b. kimi təriflər də aydın və dəqiq deyildir, çünki burada real proseslər, predmet və hadisələrin məzmununu müfəssəl xarakterizə olunmur. Əgər məfhuma əlamətləri məchul olan başqa bir məfhumun vasitəsilə tərif verilsə, onda naməlumla məlum vasitəsilə tərif vermək – deyilən məntiqi səhvə aparıb çıxarır, buna da çox zaman x-ə y vasitəsilə verilən tərif deyilir. Məsələn, imperializm xarici siyasət sistemidir, daktiloskopiya – kriminologiyada geniş tətbiq edilən elmdir, kritisizm (tənqidi fəlsəfə) – antoqonizmin növ müxtəlifliyidir, dövlət – dünya ruhunun təzahürüdür və buna bənzər təriflər aydınsızlığı, konkretsizliyi və dəqiqsizliyi ifadə edir. Bu onu göstərir ki, hər cür tərif konkret olmalıdır. Konkret ona görə konkretidir ki, müxtəlifin vəhdətindən irəli gəlir, bir çox tərifləri özündə ehtiva edir. Konkret, təfəkkürdə birləşmə prosesi, yekun kimi ehtiva edir. K.Marksın iqrar etdiyi kimi,

birinci halda təsəvvür abstrakt tərif dərəcəsinə qədər yüksəlir, ikinci halda isə abstrakt təriflər konkretin təfəkkür yolu ilə bərpasına doğru aparır.

3. tərif iqrari olmalıdır, inkari ola bilməz, çünki məfhuma tərif verərkən, onun əlamətlərini göstərmək əvəzinə, predmetə aid olmayan xassələrin sadalanması tərifin inkarlığına aparıb çıxarır, məfhumun məzmunu açılmır. Məfhumun növü fərqi göstərərəkən, predmetə aid olan əlamətlər götürülməlidir ki, bu vaxt iqrari yolla məfhumun məzmununu açmaq mümkündür, inkari tərifin idrak prosesində rolu yoxdur, çünki bizə predmet və hadisələr haqqında dəqiq, dolğun informasiya vermir. Məsələn, kitab çanlı deyil, bina dəniz deyil, insan quş deyil, mühərrik deyil, maşın deyil və b. kimi çoxlu əlamətlər saymaq olar, lakin bunların heç biri həmin məfhumun məzmununu ifadə etmir. Lakin tərifin bu qaydasında istisnalıq da vardır. Elə təriflər vardır ki, onun növü fərqi inkari əlamətlər xarakterizə edir, başqa cür deyilsə, inkari məfhumlara inkari yolla tərif vermək mümkündür. Məsələn, allahsız o adamdır ki, onun varlığını qəbul etmir, sahibsiz əmlak – sahibi olmayan, yaxud da sahibi bəlli olmayan əmlakdır, başsız arvad odur ki, kişisi yoxdur, nankor o adamdır ki, yaxşılıqları qiymətləndirə bilmir, abırsız adam – sadə əxlaq normalarını gözləməyən adamdır və b. kimi hökmlər inkari tərfi ifadə edir. İnkari təriflərdən riyaziyyatda çox istifadə olunur, bu o deməkdir ki, bu qaydanı hər bir məfhumun tərifində ciddi məntiqi qayda kimi qəbul etmək olmaz, çünki tərifdə inkari əlamətlər də ola bilər, lakin onunla kifayətlənmək olmaz. Məsələn, «qarət – güc tətbiq etmədən başqasının əmlakını açıq surətdə mənimsəməkdir» tərifində inkari əlamət («güç tətbiq etmədən») vardır, lakin bunun özündə müsbət əlamətin olması («başqasının əmlakını açıq surətdə mənimsəmək») ehtiva olunur. Belə tərif də doğrudur, lakin bu qaydanın pozulması «ancaq inkari yolla verilən tərif» adlandırılan məntiqi səhvi bildirir.

4. Tərif dövredici olmamalıdır, başqa cür desək, «tərif verilən məfhumu onun özü vasitəsilə izah etmək olmaz. Bu o deməkdir ki, tərif verilən məfhum tərif verəndə nə bilavasitə, nə də dolayı yolla təkrar olunmamalıdır. Bu qaydanın pozulması tərifdə əbəs dairə, yaxud boş dairə (circulus vitiosus) adlandırılan məntiqi səhvə aparıb çıxarır ki, bunun da iki növ müxtəlifliyini göstərmək olar:

1. tərifdə taftalogiya;

2. tərifdə dairə.

Tərifdə taftalogiyaya (lat. tauto – eynilə, logos – söz) o vaxt yol verilir ki, tərif verilən və tərif verən eyni həcmə, məzmununa malik olur və oxşar sözlərlə ifadə olunur. Məntiqdə bu səhvə latınca idet reet idem də deyilir, yəni bir məfhuma özü vasitəsilə tərif vermək deməkdir. Məsələn, idealist – idealist əqidəsində olan adamdır, metafizik – metafizikdir, dialektik təfəkkür – dialektik təfəkkürdür və s. P.Struve təsərrüfata belə tərif verirdi ki, təsərrüfat rəşional iqtisadi fəaliyyətin və təsərrüfatçılığın subyektiv teoloji vəhdətidir. Bu o deməkdir ki, təsərrüfat təsərrüfatçılıqla müəyyən edilir. Bunlar hamısı boş söz oyunudur və taftaloji səhvlərdir. Başqa bir nümunə gətirək. Vəkillər kollegiyasının bu gün fəaliyyətdə olan qanunvericilikdə bu məfhuma belə tərif verilir ki, vəkillər kollegiyası vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin birliyidir. Onda belə alınır: yağ içində yağ. Bəzən bu cür səhvlərdən qaçmaq üçün yeni qanunvericilik aktlarında belə tərifə də rast gəlirik ki, vəkillər kollegiyası fiziki və hüquqi şəxslərə ixtisaslı hüquqi kömək göstərmək məqsədilə könüllü surətdə birləşmiş peşəkar hüquqşünasların təşkilatıdır. Bu tərifdə də məntiqi səhvə yol verilmişdi, əslində bu geniş tərifdir, çünki bu tərif nəinki vəkillər kollegiyasını, hüquqi müəssisələri, hüquqi kooperativləri, həmçinin hüquqşünasların digər birliklərini də əhatə edir. Burada ixtisaslı, təcrübəli əlaməti də artıqdır, ona görə ki, ixtisasız, təcrübəsiz hüquqşünas yoxdur və o, hüquqşünas deyil.

2. Tərifdə dairə. Bu elə pərdələnmiş məntiqi səhvdir ki, tərif verən məfhumun məzmununu tərif verilənin vasitəsilə açılır ki, bu zaman tərifdə dairə, dövredicilik yaranır. Məsələn, məntiq – düzgün təfəkkür haqqında elmdir, düzgün təfəkkür isə odur ki, onu məntiq öyrənir; materiya – hiss üzvlərimizdə əks olunan obyektiv reallıqdır; obyektiv reallıq isə həmin məfhuma uyğun gələn reallıqdır. Hüquqi ədəbiyyatda uzun dövrdür ki, hüquq məfhumuna verilən tərif müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Tərifə diqqət yetirək: hüquq – mövcud olan hüquqi qaydaları qorumaq və onu təsdiq etmək məsələləri haqqında normalar sistemidir. Bu tərifdə hüquqi qaydaların özü nə deməkdir? sualı izah olunmur və ona hüquqi məfhumu

vasitəsilə tərif verilir. Bu qəbildən olan təriflərin hamısında dairə, dövredicilik alınır.

5. Namələmə namələmə vasitəsilə tərif vermək olmaz. Doğrudur, bu həm tərifin qaydalarındandır, həm də tərifdə namələmə vasitəsilə tərif adlanan məntiqi səhvdir. Gündəlik mətbuatda bu cür təriflərə tez-tez rast gəlirik. Məsələn, vauçer – kağız buraxan dövlət idarəsilə dövlət mülkiyyətinin paylanması əvəzi ödənilmədən bir hissəsini alan şəxslər arasında müəyyən əlaqəni təsdiqləyən sertifikatdır (vəsiqədir). Bu tərifdə sual ola bilər ki, sertifikat nədir? Kağız pullar nədir? Halbuki, bu məfhumların özünə tərif vermək tələb olunur. Bunun özü məntiqi səhvdir.

Tərifin qaydalarını bilmək vacibdir, lakin gerçəkliyə uyğun gələn ciddi elmi təriflərin hazırlanmasında bunlar kafi şərt deyildir. Bu qaydalar hazır, artıq mövcud olan təriflərin təhlili əsasında formalaşmışdır. Lakin elmlərin tarixi sübut edir ki, tərif ancaq idrak fəaliyyətinin nəticəsi deyil, bununla belə, mürəkkəb, çox vaxt aparıcı uzun bir prosesin yekunudur, çünki predmet və hadisənin mahiyyəti onun səthində olmur, saysız-hesabsız hadisələr daxilində gizli qalır. Bu baxımdan gerçək, dolğun təriflərə nail olmaq məqsədilə onların yaranmasında müxtəlif spesifik metodların, o cümlədən ən universal dialektik metoda qədər bir sıra ümumelmi metodların hazırlanmasına ehtiyac duyulur.

6. Tərif daim dəyişmə, inkişaf prosesində götürmək lazımdır. Gerçəklikdəki predmet və hadisələr daim hərəkət və inkişafda olduğundan, onların təfəkkürdə inkişafı olan məfhumlarda dəyişilir, təkmilləşir, elmin inkişaf səviyyəsinə uyğun gəlməyən məfhumlar yenisi ilə əvəz olunur. Əgər biz predmetlərlə məfhumlar arasındakı əlaqəni donuq, dəyişməz hesab etsək, onda metafizik mövqedə qalmış olardıq. Burjua iqtisadçıları kapitalı yanlış olaraq pul, istehsal vasitələri kimi nəzərdən keçirirdilər. Ona görə də onlar kapitalist istehsalının inkişaf və ziddiyyətlərini aşkara çıxara bilmirdilər. K.Marksın təbirincə, kapital müəyyən ictimai münasibətlərin ifadəsidir, digər tərəfdən ziddiyyətli ictimai münasibətləri özündə təcəssüm etdirir. Kapital bir tərəfdən işçi qüvvəsinin alınmasına, digər

tərəfdən istehsalı inkişaf etdirmək məqsədilə istehsal alət və vasitələrinin alınmasına sərf olunur.

Formal məntiq gerçəklikdəki predmet və hadisələrin öz aralarında qarşılıqlı təsir prosesində olmasından uzaqlaşır. Bu isə o deməkdir ki, predmet və hadisələr müxtəlif münasibətlərdə fərqli, bəzən də əks xassə və əlamətlərdə meydana çıxır, çünki onların dərk olunmamış yeni cizgiləri, tərəfləri aşkar olunur. Buna görə də həmişəlik verilmiş, dəyişməz, donuq tərif də yoxdur. Eyni əşya haqqında müxtəlif təriflərin olması mümkündür və zəruridir. Predmet, hadisə nə qədər mürəkkəb və zəngin olarsa, onun çoxlu tərfi də olacaqdır. Bu cəhətdən predmet və hadisələrin qarşılıqlı təsiri bu və ya başqa dərəcədə onların dəyişmə və inkişafına məruz qalır, səbəb olur. Buna görə də bir vaxt verilən təriflər doğru və əlverişli olsa da, digər vaxtda, digər şəraitdə yalan və dəyərsiz ola bilər. Bu fikri sosial hadisələrə də aid etmək olar. Dünya sosialist sisteminin mövcudluğu dövründə sosializmə keçidin qanunauyğunluqları doğru idisə, bu gün artıq yalandır, əlverişli hesab olunmur. Predmet və hadisələr haqqında biliklərimiz dəyişdiyinə və dərinləşdiyinə görə, tərif də bəzi şəraitdə doğru görünsə də, digər şəraitdə yalan ola bilər. Bu fikir xüsusilə tərifin formasına aiddir, çünki forma da birdəfəlik və həmişəlik verilmiş qəlib deyil. Forma az və ya çox dərəcədə inkişaf edir. Məsələn, aşağıdakı mülahizələr başlanğıc halda olan təriflərin formasına əyani nümunədir. Günəş günəşdir, torpaq torpaqdır, müharibə müharibədir, qanun qanundur, əxlaq əxlaqdır və s. Hegelin güman etdiyi kimi, bu növdən olan hökmlər heç də boş taftalogiya deyildir. Təsadüfi deyildir ki, bu cür təriflər təfəkkür praktikasında geniş yayılmışdır və bunlarda predmetin keyfiyyət müəyyənliyi «bükülmüş» formada göstərilir ki, bu da onun bütün təzahür formalarında saxlanılır, bu isə tərifin məğzidir. Günəş səhər, günorta, yay, qış olmasından asılı olmayaraq, Günəş kimi qalır. Bununla hesablaşmaq lazımdır. Burada qədim yunanların bir aforizmini yada salaq: «Bura lex, Sed lex» - «Qanun çox sərt olsa da, qanundur». Buradan çıxan nəticə odur ki, əgər qanun qanundursa, o nə qədər sərt olsa da, ona tabe olmaq lazımdır.

Buradaca bir məsələyə də diqqət yönəltmək istərdik. Bir qrup məntiqçilər hesab edirlər ki, tərif məfhumun məzmununu tam əhatə etməlidir. Bunun üçün belə

bir fikir də gətirirlər ki, tərifdə əsas məqsəd məfhumun məzmununu açmaqdır, əgər predmetə xas olan bütün xassələr tərifə daxil olursa, onda tərif məqsədinə çatmır. İ.Çupaxinin fikrincə, tərif verilən məfhumlarda predmetin bütün əlamətləri göstərilərsə, onda bundan imtina etmək lazımdır, ona görə ki, tərifin məqsədi məfhumun məzmununu açmaqdır.

Bəzən belə bir alternativ də irəli sürürlər ki, ya etiraf etmək lazımdır ki, tərif bütövlükdə məfhumun məzmununu ifadə edir, ya da bundan imtina etmək lazımdır. Belə alternativini heç bir adam qəbul edə bilməz, çünki hər bir şey hərəkət və inkişaf etdiyinə görə, tərif də dəyişməkdə, inkişafda götürülür, digər tərəfdən, bütün təriflər nisbi və təqribi səciyyə daşıyır, elə tərifin qaydalarından biri də bunu tələb edir. Bu baxımdan İ.Çupaxinin fikri də əsassız və məntiqsizdir, şərt deyil ki, məfhumda hər cür xassə, əlamət əks olunmalıdır. Biz predmetin ümumi, mühüm əlamətlərini fikirdə əks etdirməklə, onun məzmununu açıq və onu digər qrup predmetlərdən təcrid edirik, məsələnin mahiyyəti də bundadır. Lakin ola bilər ki, tərif normal olsun və yaxud da predmetin ümumi, mühüm və zəruri əlamətlərinin vasitəsilə onun keyfiyyət müəyyənliliyini az və ya çox inkişaf etmiş formada aşkara çıxarsın. Belə tərif öz növbəsində ola bilər ki, mürəkkəbliyin fərqli dərəcəsini ifadə etsin. Bu əməliyyatı bəzən sadə geniş cümləyə keçidə bənzədirlər. Tərifin buna oxşar aspektlərinin təhlili formal məntiqin həddlərindən kənara çıxır, bu məsələ dialektik məntiqin səlahiyyətinə daxildir.

Belə bir faktı da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, biz tərifdə məfhumların ümumi və zəruri əlamətlərini ifadə etməklə, onu digər məfhumlardan fərqləndiririk və tərifdə bütün əlamətləri ifadə etməyə ehtiyac qalmır. Çox vaxt V.İ.Leninin belə bir fikrinə də istinad olunur ki, formal məntiq adətən formal tərifləri, ən çox cisim və hadisələrin gözə görünən tərəflərini götürür və bununla da kifayətlənir. Dialektik məntiq isə tələb edir ki, cismi həqiqətən bilmək üçün onun bütün cəhətlərini, bütün əlaqələrini və vasitəliliyini əhatə etmək, öyrənmək lazımdır. Doğrudur, bu fikir formal məntiqin tərifə yanaşmaq üsulunu açmaqla, ona dialektikəsinə yanaşmaq tələbini də inkar etmir. Predmet və hadisə haqqında bu cür bilik, onun bütün vasitəliliyini, öz hərəkətini, dəyişmə və inkişafını əhatə etməlidir. Bu baxımdan

predmet və hadisələri hərtərəfli əlaqələrdə, meydana gəlmə, inkişaf və yüksək formaya çevrilməkdə əks etdirən dialektik məfhumlar da geniş tərifdə predmetin adekvat inikasını verə bilməz, çünki hər cür tərif hadisələrin inkişafında çoxcəhətli, çoxşaxəli əlaqələrin hamısını əhatə etmir, təriflərin şərti və nisbi əhəmiyyətini də unutmaq olmaz. P.Kopninin belə bir fikri ilə də razılaşmaq olmaz ki, formal məntiqin müəyyən etdiyi tərifin növləri hər şeyi əhatə edir, yaxud iqrar edirdi ki, dialektik məntiq tərifin məzmununa aid bir sıra tələblər irəli sürür, ona metod verir, bununla da predmetin mahiyyəti açılır. Burada müəyyən məntiqsizliyə yol verilmişdir. Əgər formal məntiqin müəyyən etdiyi tərifin növləri hər şeyi əhatə edərsə, onda dialektik məntiq tərifin məzmununa aid hansı tələbləri irəli sürməlidir, digər tərəfdən P.Kopnin fikrin məzmununu formadan təcrid edir, bunlar dialektik vəhdətdədir. Əgər fikrin məzmunu köklü xassələrlə zənginləşirsə, onda forma da dəyişir, məzmunu uyğun bitkin şəkil alır. Bu fikri tərifə də aid etmək olar.

V.İ.Maltsev «Dialektik məntiqə dair oçerk» əsərində əlamətlərdə ziddiyyətlərin ifadəsi, həcmcə geniş məfhumların və «materianın mövcudluq forması, üsulu» məfhumu vasitəsilə verilən tərfi dialektik tərifin növləri adlandırır. Aydınır ki, hər bir elmin özünün məfhumlar sistemi vardır və onların məzmununun açılmasında tərifdən istifadə olunur. Bir halda ki, tərif məfhumların məzmununu aşkara çıxarır, onlar insanların elmi-nəzəri və praktik fəaliyyətinin məhsuludur, gerçəklikdəki predmet və hadisələrin müxtəlif əlaqə və münasibətlərinin təfəkkürümüzdə inikasıdır, onda formal məntiqdə öyrəndiyimiz tərifin bütün növlərini məqbul hesab etmək olar, tərif və bölgü formal məntiqin səlahiyyətinə daxildir, dialektik məntiq təfəkkür formalarını dəyişmə və inkişafda götürsə də, onların biri digərinə keçməsi qanunauyğunluqlarını tədqiq etsə də, zənnimizcə, tərifin növləri, qaydaları onun tədqiqat obyektidir deyildir. Buna görə də, «dialektik tərifin növləri» məfhumunu elmi və məntiqi cəhətdən yanlış hesab edirik. Digər tərəfdən, tərifin qaydalarının birində iqrar edilir ki, predmet və hadisələr dəyişmə və inkişafda götürüldüyündən tərif də daim dəyişir, dolğunlaşır. V.Maltsev də tərifin bu qaydasını nəzərə almadığından, dialektik tərifin növlərindən söhbət açır. Bununla belə, formal məntiqin özü predmet və hadisədə

ziddiyyətlərin, müxtəlif xassə və əlamətlərin varlığını inkar etmir. Nəhayət, məntiqi əsərlərin heç birində fəlsəfi kateqoriyalara verilən tərif heç bir müəllif dialektik tərifin növü kimi səciyyələndirmir. Formal məntiq də tərif verməyin bütün üsul və yolları, başqa cür desək, tərifin bütün növ müxtəliflikləri (morfoloji, bioloji, genetik, struktur, mahiyyət, funksional və s.) geniş tədqiq olunduğundan, dialektik məntiqdə onların öyrənilməsinə ehtiyac qalmır. Formal məntiqin özündə kompleks və qarışıq təriflər də tədqiq olunur.

Sual 7. Tərif əvəz edən məntiqi üsullar

Tərif prosesində elə hallara rast gəlirik ki, hər cür məfhumun məzmununu tərif vasitəsilə aşkara çıxarmaq olmur. Belə hallarda tərif əvəz edən məntiqi üsullardan istifadə olunur ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. təsvir;
2. göstərmə;
3. xarakteristika;
4. müqayisə;
5. fərqləndirmə.

Təsvirdə predmet və hadisələrin zahiri əlamətləri tam və dəqiq şəkildə göstərilir. Təsvirdə fərdi predmet və hadisələrin xarici əlamətləri ona oxşar olanlardan fərqləndirilir. Təsvir həmişə hissi idrakın materiallarına əsaslanır, onun köməyi ilə predmetin hissi-əyani obrazını beynimizdə yarada bilir. Təsvirdən bədii ədəbiyyatda, tarix elmində və digər sahələrdə geniş istifadə olunur. F.Kərimzadənin «Xudafərin körpüsü» əsərində XVI əsrdə Səfəvi dövlət başçılarından apardıqları döyüşlərin təsviri, Uzun Həsən, Sara Xatının, Şah İsmayılın fəaliyyətinin təsviri, 1514-cü il Çaldıran döyüşünün, yaxud Türkiyənin realist yazıçılarından Orxan Kamalın «Yad qızı» romanında gənc qadın Nazanın başına gələn əhvalatların, qaynar İstanbul həyatının təsviri və s. Təsvirin istintaq praktikasında da mühüm rolu vardır. Konkret bir maşın qəzasını götürmək olar.

Əvvəlcə YPI-nin işçiləri həmin yeri ölçür, protokol tərtib edir, sükan arxasında olan adamın sərxoş olub-olmadığını yoxlayır, ölüm halı varsa, müstəntiq qəzanın baş verməsinin bütün cizgilərini müfəssəl təsvir edir, sonra isə ekspertiza həmin hadisənin doğruluğunu əsaslandırır.

Göstərmə elə məntiqi üsuldur ki, burada insanı əhatə edən, bilavasitə hiss üzvlərimizə təsir edən predmet və hadisələrlə tanışlıqdır. Göy-gölün tablosuna, dünyada ən qədim insan məkanlarından olan Azıx mağarasının şəklinə, yaxud tarixi hadisələri təsvir edən döyüş səhnələri tablosuna baxmaqla, bunlar haqqında müəyyən biliklərə yiyələnirik. Göstərmədə çox vaxt öyrəndiyimiz predmetin yaxın elementləri sadalanır. Məsələn, elementar hissəciklər - elektron, proton, neytron, antiproton və s., yaxud yaxın qohumlar – valideynlər, uşaqlar, nəvələr, nəticələr, bacı-qardaşlar, babalar, nənələr və qeyriləridir. Göstərmənin növ müxtəlifliklərindən biri də ostensiv (latınca göstərirəm deməkdir) tərifdir. Bu tərifdə predmetlərin adları nümayiş etdirilir. Məsələn, bu mebeldir, bu telefonaltıdır, bu kitab şkafidır, bu məntiq kitabıdır və s.

Xarakteristikada fərdi predmetin (şəxsin, hadisənin) fərqləndirici, səciyyəvi əlamətləri göstərilir. Məhkəmə nitqlərində, yaxud elm, incəsənət, ədəbiyyat və digər sahələrdə çalışan adamlar haqqında informasiya verildikdə, xarakteristikadan geniş istifadə olunur. Xarakteristikada bu və digər münasibətdə ancaq bir səciyyəvi əlamət də göstərilə bilər. Məsələn, Aristotelin yaradıcılığı antik fəlsəfənin zirvəsidir, İ.Seçenov rus fiziologiyasının atasıdır, Y.Onegin əsəri rus həyatının ensiklopediyasıdır, Ə.Şıxlinski rus artilleriyasının allahıdır, M.Ə.Sabir Azərbaycan satirik şerinin zirvəsidir, Ü.Hacıbəyov Azərbaycan milli musiqisinin atasıdır və s. Xarakteristikada göstərilən əlamətlərin məcmusu predmetin əyani obrazını yaratmır, onun mahiyyətini açır, bu və digər məqsəd üçün onun faydalılığı haqqında məlumat verir. Əgər təsvirdə məqsəd predmet və hadisənin əyani obrazını yaratmaqdırsa, xarakteristikada hər hansı bir münasibətdə onun müəyyən əlamətlərinin vacibliyini önə çəkməkdir. Maraqlıdır ki, bioloji tərifdən fərqli olaraq, təsvir və xarakteristikada növü fərq göstərilmir, ona ehtiyac yoxdur. Təsvir və xarakteristikanın bu cür spesifikliyi fərdi predmetlərə tərif verməyə imkan verir.

Təsvir və xarakteristikanın fərqi belə bir misaldan da görmək olar. Məhz biz Minsk traktor zavodunun istehsal etdiyi yeni tipli traktor haqqında təsəvvür əldə etmək istəyiriksə, o dəqiqə onun kuzasının, işıq faralarının formasını, qapıların quruluşunu, salonun daxili görünüşünü və digər əlamətləri təsəvvürümüzlə gətiririk. Həmin traktorun xarakteristikasını verdikdə, bu əlamətləri sadalamağa ehtiyac yoxdur, çünki biz daha vacib əlamətləri göstərməyə çalışırıq.

Tərifi əvəz edən məntiqi üsullardan biri də müqayisədir. Müqayisə gerçəklikdəki predmet və hadisələrin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirməkdir, yaxud bu xassələrin tutuşdurulmasıdır. Bu üsuldən ən çox predmetin obrazlı xarakteristikasında istifadə olunur. Hər bir predmetin dərk olunması müqayisədən başlayır. Hər bir predmetin dərk olunması müqayisədən başlayır. Müqayisə elmi idrakın universal metodlarından biridir. Müqayisə elmi idrakın universal metodlarından biridir. Müqayisəsiz idrak yoxdur, hər şey müqayisədə dərk olunur, müqayisə idrakın anasıdır və b. kimi aforizmlər müqayisənin idrakdakı rolunu ifadə edir. Bu üsul predmetin bu və ya digər əlamətinin mənalılığını ifadə edir, bir predmeti digəri ilə əlaqələndirmək məqsədilə gətirdiyimiz oxşar əlamət müqayisədə daha səciyyəvi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, inqilablar - xalqın lokomotividir, din – xalqın tiryəkidir, Leninqrad – inqilabın beşiyidir, Daşkəsən – Azərbaycanın Uralıdır, Bakı – qara qızıl diyarıdır, insan – yer üzünün əşrəfidir, Vətənin müstəqilliyi arzularımızın beşiyidir və s.

Hər cür predmet, məfhum arasında müqayisə aparmazlar. Toyuq və hökm, kitab və fil, sosial ədalət və rəşional ədədlər və b. kimi məfhumlar arasında müqayisə aparmağın heç bir mənası yoxdur və aparmaq da mümkün deyildir. Buna bənzər müqayisələrin məqsədsizliyi çoxdan xalqa məlum idi və zərb-məsələ çevrilmişdi ki, pudu arşınla müqayisə etməzlər. Müqayisəni ancaq oxşar və fərqli əlamətləri olan predmet və hadisələr arasında aparmaq mümkündür. Cəmiyyətdə baş verən siyasi hadisələr dolaşır və mürəkkəb səciyyə daşıyır. Müqayisə apardıqda, bu hadisələr zəncirində əsas halqadan yapışmaq və onu üzə çıxarmaq lazımdır. Müxtəlif ölkələrin iqtisadi və siyasi inkişafının müqayisəsində müəyyən halın aydınlaşdırılması gerçək müqayisənin əlifbasıdır. Müqayisə prosesində

düzgün, həqiqi bilik, nəticə almaq məqsədilə, onun iki şərtini nəzərə almaq zəruridir:

1. elə məfhumları müqayisə etmək lazımdır ki, gerçəklikdə bir-birilə əlaqəli olan predmet və hadisələri əks etdirsins. Bəzən bir-birilə əlaqəsi olmayan hadisələr arasında müqayisə aparırlar ki, bunun da heç bir faydası olmur, onda bu cür müqayisələrə müqayisə olunmayan müqayisə deyilir.

2. Predmet və hadisələr arasındakı vacib, mühüm əhəmiyyət kəsb edən xassə və əlamətlərə görə müqayisə aparmaq daha əhəmiyyətlidir. Əgər təsadüfi, ikinci dərəcəli əlamətlərə görə müqayisə aparılsa, onda səhv nəticələrə gətirib çıxara bilər. Fikrimizi əsaslandırmaq məqsədilə bir neçə nümunə gətirək. Burjuva iqtisadçılarının çoxu əkinçiliyin üstünlüyünü bu və digər təsərrüfatda torpaq sahələrinin çoxluğunda görürdülər. Halbuki, torpaq sahələrinin genişliyi yox, onun yararlılığı və münbitliyi əkinçilikdə yüksək məhsuldarlığın əsası və başlıca amilidir. Sosial elmlərdə də ictimai quruluşun inkişafını coğrafi mühit, iqlim, əhali sıxlığı və b. kimi amillərdə axtarmaq cəhdi praktikada özünü doğrultmur.

Dillərin müqayisəsini götürək. Bir çox dilçilər dilin inkişafında müxtəlif sözlərin zahiri oxşarlığına isnad etməklə, yer kürəsindəki dillərin müəyyən elementlərdən əmələ gəldiyini iqrar edirdilər. Akademik N.Marrın müqayisəli metodu da praktikada özünü doğrultmadı. O, hesab edirdi ki, yer kürəsində yaşayan xalqların dillərindəki sözlər dörd elementdən (sal, ber, yon, roş) əmələ gəlmişdir və indi hər bir dildə həmin elementlərdən birini tapmaq mümkündür, əgər tapılmazsa, müqayisə aparmaq mənasızdır. Bu fikrin yanlışlığı və məntiqsizliyi o dəqiqə nəzərə çarpır, çünki burada müqayisə sözlərin strukturuna, onun qrammatik quruluşuna, başqa dillərdən götürülmüş sözlərin təhlilinə yönəldilmirdi. N.Marrın dörd elementi meqrel sözü «duxa» (torpaq), gürcü sözü (duqs) və rus sözü olan «dux» (ruh, can) ilə müqayisə edilirdi. Təbiidir ki, belə müqayisənin heç bir elmi-praktik əhəmiyyəti yox idi və bu müqayisə quru formalizmə aparıb çıxarırdı.

Fərqləndirmə. Bəzən tərif verilən məfhumun xarakterik cəhəti predmet və hadisədə hər hansı bir əlamətin olmamasıdır. İdrak prosesində bu cəhəti göstərməklə, tərif verilən predmeti ona oxşar olanlardan fərqləndiririk. Deməli,

fərqləndirmə öyrəndiyimiz predmet və hadisələri başqalarından təcrid etmək və onlar arasındakı fərqləndirici əlamətləri öyrənmək yolu ilə qazanılmış bilikdir. Məsələn, təsirsiz qazlar digər elementlərlə reaksiyaya girməyən kimyəvi elementdir, sahibsiz əmlak – sahibi olmayan, yaxud sahibi bəlli olmayan əmlakdır. Bu üsuldan hüquqi praktikada da geniş istifadə olunur. Oğurlanmış əmlakın axtarılmasında əl izlərinin, saat və bucaq üzərində olan monoqramm, yaxud naxış izləri kimi xüsusi nişanələrin böyük əhəmiyyəti vardır.

NƏTİCƏ

Beləliklə, obyektiv gerçəkliyin dərk olunmasında istifadə olunan təfəkkür formalarından biri də məfhumlardır. Məfhum cism və hadisələrin ən ümumi, mühüm, zəruri xassə və əlamətlərini, cism və hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətləri beynimizdə əks etdirən fikirdir, təfəkkür formasıdır. Hər bir mücərrəd təfəkkür məfhum formasında həyata keçirilir. Məfhum insan təfəkkürünə xasdır, buna görə də məfhumların köməkliyi ilə hadisələrin daxili təbiətini, onların məzmununu açmaqla, gerçəklik haqqında yeni biliklərə yiyələnirik. Məfhum elə bir hüceyrədir ki, bütün fikir aktı onun üzərində təşəkkül tapır. Elmi məfhumlar nə qədər doğru və mükəmməl olarsa, gerçəkliyi daha dərindən əks etdirər.